

GÖTEBORGS UNIVERSITET
LITTERATUR, IDÉHISTORIA OCH RELIGION

Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän och Svenska kyrkan
Ett påbörjande av en kartläggning av deras kontakter och motståndsrörelsen i allmänhet

Dietrich Bonhoeffer as a member of the resistance and the Swedish Church
A commencement of a survey of their contacts and the resistance movement in general

Emelie Lundell

Termin: VT 2011

Kurs: RKT 235, Teologi, examensarbete, 15 hp

Nivå: Magister

Handledare: Bo Claesson

Abstract

Dietrich Bonhoeffer as a member of the resistance and the Swedish Church

A commencement of a survey of their contacts and the resistance movement in general

Author: Emelie Lundell

The overall purpose of the essay is to initiate a survey and highlight, on the basis of sufficiently material, the dealings between Dietrich Bonhoeffer as a member of the resistance and the Swedish Church and/or its representatives. The purpose of the survey is to structure Dietrich Bonhoeffers activities in Sweden and highlight its implications.

The following research questions have been used:

- 1: What was Dietrich Bonhoeffer doing in Sweden and what persons did he meet?
- 2: What was the role of the Swedish Church during the Second World War?
- 3: What was the impact of Dietrich Bonhoeffers visits to Sweden?

In conclusion, this study of the contacts between Dietrich Bonhoeffer and the Swedish Church has shown: Dietrich Bonhoeffer was in Sweden on two occasions. He met representatives of the Swedish Church, which was engaged in issues related to ecumenism, resistance and peacework. Although the persons he met were representatives of the Swedish Church they sometimes acted as individuals with a Christian philosophy. A Philosophy I find consistent with Dietrich Bonhoeffers philosophy.

The Swedish Church acted together with the Nordic folk churches during the Second World War. They were engaged in both moral and practical support of the resistance movements against Nazism. Together with representatives of the resistance movement, they came to design guidelines for an innovative. As I see it, the Swedish Church was not fully in line with the official political policy in Sweden; that Sweden was a neutral state, in order to, if possible, avoid to become directly involved in the war.

One of the most provoking conclusions I have drawn is, that the opinion I had when I started my work, that Dietrich Bonhoeffers efforts in the resistance was of a decisive nature for the resistance movement as a whole, was in fact post-release constructions.

I don't mean that Dietrich Bonhoeffer didn't contribute as a member of the resistance. But the ambiguity I have seen has created a vacuum in which his contributions are enlarged. I believe, according to this, it fully reasonable to assert these necessary corrections of the wrong interpretations and misinterpretations of Dietrich Bonhoeffers efforts. This would explain Dietrich Bonhoeffers real actions.

I know that this claim can be considered controversial and imply that Dietrich Bonhoeffers status as a resistance fighter demoted. But the closer study I made of my sources, the stronger this image emerges.

Although I still believe that Dietrich Bonhoeffer was a member of the resistance, the image I had of his work when I started my work on the essay has changed. A finding I think adds another dimension of Dietrich Bonhoeffer and correlations not previously observed.

Keywords: The second world war, German, Sigtuna, Sweden, Dietrich Bonhoeffer, The Swedish church, theology, resistance movement, ecumenism and Bishop George Bell.

Innehållsförteckning

1. Inledning	1
1.1 Syfte	2
1.2 Frågeställningar	3
1.3 Metod och teori	3
1.4 Hypotes	5
1.5 Struktur	6
1.6 Avgränsningar	8
1.7 Källkritik	9
1.8 Källkritiska tillämpningar	11
1.9 Forskningsöversikt	11
2. Andra Världskriget	15
2.1 Bakomliggande faktorer	15
2.1.1 <i>Ekonomi</i>	16
2.2 Adolf Hitler	17
2.2.1 <i>Lösningen</i>	19
2.3 Förintelsen	19
2.4 Efterverkningarna	21
3. Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän	25
3.1 Uppväxten	25
3.2 Utbildning	26
3.3 Bekännelsekyrkan	28
3.4 Motståndsmän	30
3.5 Dilemmat om skuldfrågan	31
3.6 Därför motståndsmän	32
4. Sverige	35
4.1 Neutralitet och säkerhetspolitik	35
4.2 Beredskapsläge	38
4.3 Press	39

5. Svenska kyrkan	43
5.1 Kyrkan och politiken	43
5.1.1 <i>Den tyska kyrkostriden och kyrkans förhållningssätt</i>	45
5.1.2 <i>Kyrkans reaktioner inför nazismen</i>	48
5.2 Nathan Söderblom	49
5.3 Erling Eidem	51
5.3.1 <i>Erling Eidem och Dietrich Bonhoeffer</i>	53
5.4 Birger Forell	55
5.4.1 <i>Birger Forell och Dietrich Bonhoeffer</i>	56
5.5 Arvid Runestam	56
5.6 Manfred Björkquist	58
5.6.1 <i>Manfred Björkquist och Dietrich Bonhoeffer</i>	59
5.7 De Svenska biskoparna och reaktioner på deras agerande	60
5.8 Tidskrifter	61
5.9 Svenska Kyrkans roll	61
6. Ekumenik	65
6.1 Sigtuna stiftelsen	66
6.2 Ekumeniska nämnden	67
6.3 Fanøkonferensen	67
6.4 Svenska ekumeniska föreningen	68
6.5 Nordiska ekumeniska institutet	68
6.6 Helmuth von Moltke och Kreisaukretsen	69
6.7 Kyrkornas världsråd	70
7. Sverige och Sigtuna	71
7.1. Dietrich Bonhoeffer i Sverige och Sigtuna	72
7.2 Sigtunagruppen och George Bell i Sigtuna	77
7.3 Sverige och Sigtunas betydelse	80
8. Slutdiskussion	82
9. Slutsats	98

10. Framtida forskning	100
11. Sammanfattning	102
11.1 Uppsatsens slutsats	105
12. Källförteckning	107
12.1 Metod och teori	107
12.1.1 Böcker	107
12.2 Källkritik	107
12.2.1 Böcker	107
12.3 Andra världskriget	107
12.3.1 Böcker	107
12.3.2 Tidskrifter	108
12.4 Dietrich Bonhoeffer	108
12.4.1 Böcker	108
12.4.2 Tidskrifter	109
12.5 George Bell, biskop av Chichester	109
12.5.1 Böcker	109
12.6 Sverige och Svenska kyrkan	109
12.6.1 Böcker	109
12.6.2 Tidskrifter	110
12.6.3 Internetsidor	110
12.7 Övrigt	111
12.7.1 Böcker	111
12.7.2 Bilder	111
Bilagor	
A Tidslinje över andra världskriget	112
B. Kronologi över Dietrich Bonhoeffers liv	116

1. Inledning

Varför ett ämne är intressant och inspirerande, kan besvaras utifrån flera synvinklar. Det rent personliga kan vara en synvinkel. Vid val av ämne för en uppsatts tror jag att flertalet utgår från ett område de är intresserade av och där de har en önskan om att få svar på frågor för att utöka sin kunskap om området. För egen del fick jag redan på Grundkursen i religion ett intresse för Dietrich Bonhoeffer och kände att jag ville veta mer om hans liv och gärningar. Under årens gång utvecklades detta till att jag blev nyfiken på vilka av hans tankar man kan återfinna inom Svenska kyrkan. Jag blev nyfiken på vad jag skulle finna om jag jämförde Dietrich Bonhoeffers teologi och Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära. Detta blev ämnet för min Kandidatuppsats. Jag såg då att det finns likheter. Framför allt när det gäller Gemenskapstänkandet, Bibeln och Jesus Kristus. Det var under arbetet med att gå igenom litteraturer till Kandidatuppsatsen som jag snuddade vid frågan om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän. När jag började fördjupa mig i den frågan upptäckte jag snart att det fanns kopplingar till Sverige och då även till Svenska kyrkan. Vid denna tidpunkt var min uppfattning att Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän hade en framskjuten plats i motståndsrörelsen. Jag trodde att hans enskilda insatser som motståndsmän var av stor betydelse för motståndsrörelsen som helhet.

Det rent vetenskapliga är en annan synvinkel ur vilken ett ämne kan vara intressant och inspirerande och där det kan ligga i allmänhetens intresse att få veta mer om ett ämne. När det gäller ämnet Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän tror jag det allmänna intresset är relativt stort eftersom jag uppfattar det som om att det i dagens kontext ligger ett intresse att ta reda på mer om motståndsrörelsen under andra världskriget. Till detta kommer att jag uppfattat det som om att själva ämnet i sig är relativt utforskat. Jag tror att intresset ur den vetenskapliga synvinkeln är ökande.

Dessa två aspekter tror jag innebär att ämnet Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän inte bara tilltalar dem som redan har ett intresse för Dietrich Bonhoeffer utan även än större krets. Ytterligare något som jag tror ökar det vetenskapliga intresset är att jag även ämnar fokusera på Svenska Kyrkans roll vilket då även till viss del inbegriper Sveriges roll under andra världskriget.

Min förhoppning är att de slutsatser jag kommer fram till i min uppsats skall leda fram till ett försök att klargöra om Dietrich Bonhoeffer hade kontakt med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare. Förhoppningen är också att det skall leda till att fler intresserar sig för ämnet och då eventuellt också arbetar vidare med frågeställningarna.

1.1 Syfte

Uppsatsens övergripande syfte är att påbörja en kartläggning och belysa, i mån av tillgång till material, Dietrich Bonhoeffer som motståndsmans kontakter med Svenska kyrkans och/eller dess företrädare. Syftet med den påbörjade kartläggningen är att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa dess konsekvenser.

En kartläggning är som jag ser det något som är mycket stort och syftar till att skapa en helhetsbild av ett ämne. Något som jag anser ligger utanför ramen för en magisteruppsats. Det är därför jag inom ramen för uppsatsen endast har för avsikt att påbörja en kartläggning.

Jag kommer att påbörja av en kartläggning och belysa Dietrich Bonhoeffers som motståndsmans kontakter med Svenska Kyrkans och/eller dess företrädare med avsikt att se konsekvenserna av Dietrich Bonhoeffers besök i Sverige. Detta kommer att sträcka sig både bakåt och framåt i tiden räknat från andra världskriget, eftersom jag anser att det större tidsintervallet underlättar besvarande av mina frågeställningar och medför en större signifikans på svaren.

För mig innebär en kartläggning att jag strukturerar upp fakta med avsikt att ge översikt för att på så sätt kunna se samband och på ett konstruktivt kritiskt sätt kunna arbeta med mina frågeställningar. Jag skapar alltså en karta med fakta utifrån vilken jag söker svar. Ett arbetssätt jag i stort sätt alltid använt mig av och som liknar det arbetssätt som Erik Carlsson använder i sin avhandling *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*, där han gör en systematisk kartläggning från dagarna före krigsutbrottet 1939 till Claus von Stauffenbergs sprängattentat mot Hitler den 20 juli 1944.

Med min påbörjade kartläggning eftersträvar jag att presentera bild över händelser. Jag har likt Carlsson en kartläggande ambition och ser också ett egenvärde i största möjliga fullständighet. På vägen dit kan vissa ärenden tyckas ha begränsad betydelse. Men de utgör pusselbitar i helheten och bidrar till en tydligare helhetsbild och ett säkrare slutomdöme. Det handlar om att jag söker efter största möjliga mängd fakta vilka utgör delar av en större helhet. Genom att sedan studera dessa fakta med sina detaljer som kompletterar varandra framträder en klarare och omfångsrikare bild.¹ Detta är vad jag menar med kartläggning.

¹ Carlsson, Erik, 1998, s. 57, not 44.

1.2 Frågeställningar

För att kunna arbeta med syftet anser jag att det behövs tre frågeställningar:

- 1: Vad gjorde Dietrich Bonhoeffer i Sverige och vilka personer mötte han?
- 2: Vilken roll intog Svenska kyrkan under andra världskriget?
3. Vilka konsekvenser fick Dietrich Bonhoeffers besök i Sverige?

1.3 Metod och teori

Metoden är, att först redogöra i korta drag för andra världskrigets viktiga händelser och sedan beskriva Dietrich Bonhoeffers som motståndsmann och hans resor till Sverige. Därefter redogör jag för det politiska läget i Sverige under tiden för andra världskriget. Sedan går jag vidare med att beskriva vad som hände inom Svenska kyrkan under samma tid. En beskrivning som övergår i en redogörelse för det ekumeniska läget tiden före, under och efter andra världskriget. Efter detta kommer jag att, utifrån beskrivningarna av Dietrich Bonhoeffer som motståndsmann och resorna till Sverige, påbörja en kartläggning av Dietrich Bonhoeffers kontakter med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare. Detta för att kunna avgöra om min hypotes om att Dietrich Bonhoeffer hade kontakt med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare stämmer. Genom att gå tillväga på detta sätt kommer jag att söka svar på mina frågeställningar.

Christian Theology: An Introduction to Its Traditions and Tasks edited by Peter C., Hodgson and Robert H., King, H., var den bok som gav mig verktygen att formulera syfte och frågeställningar. Särskilt kapitel 9 *The Church* av Peter, C., Hodgson and Robert C., Williams eftersom detta kapitel behandlar bilden av kyrkan och kyrkans avtryck. Jag fann att detta främjar arbetet med uppsatsen. Då det pekar på kyrkans inverkan på människor, något jag menar är av relevans för att förstå kyrkans förhållande till kriget och motståndsrörelsen. Detta är sin tur av relevans för att kunna påbörja en kartläggning och belysa, i mån av tillgång till material, Dietrich Bonhoeffer som motståndsmans kontakter med Svenska kyrkans och/eller dess företrädare med avsikt att se konsekvenserna av hans besök i Sverige. För kyrkans helighet exkluderar inte dess inblandning i en värld av ambiguitet, en bristfull och syndfull faktisk värld. Bonhoeffer menar att vi måste bekänna att det inte endast är en gemenskap av heliga utan även en gemenskap av syndare. Att kyrkans helighet inte härstammar från dess egen merit eller prestation utan från inneboendet av Guds ande. Alltså; kyrkan är helig för bevarandet av det den engagerar sig i, i gudstjänstakten genom vilken den försonande relationen mellan Gud och mänskligheten är konkret aktualiserad. I Gudstjänsten tar kyrkan upp livet med Gud, men centralt i samma gudstjänst

är bekännandet av synd och igenkännandet av, att allt beror på den gudomliga glansen och förlåtandet.²

Bonhoeffer menade även, att den konkreta relationen mellan människor, inkluderat relationen till det gudomliga, endast kan komma fram inom ramen för gemenskapen. Själva gemenskapen förstod Bonhoeffer som en kollektiv person manifesterande en verklig ande, vilken både etablerade en relation och en distinktion mellan den helige ande, givaren av tro och kärlek, och den verkliga anden för den empiriska kyrkan.³ Ett ställningstagande från Bonhoeffers sida, som jag anser, är nödvändigt att ha i åtanke, när jag i min påbörjade kartläggning har för avsikt att strukturera Bonhoeffers förhållanden i Sverige och belysa dess konsekvenser. Bonhoeffers ställningstagande kan ha haft inverkan på hans sätt att agera som motståndsmän i sina kontakter med Svenska kyrkans och/eller dess företrädare.

För att få klarhet i hur jag skall beskriva och påbörja kartläggningen samt förklara detta har jag studerat Hans Rigenélls *Att beskriva och förklara: Vad det innebär inom olika forskningsområden*, med särskild tonvikt på kapitel 6, *Bättre beskrivningar*. För att få förståelse och förklaring till en händelse är det av vikt att först ge en förbättrad beskrivning av de fakta som förelåg, då händelsen inträffade.⁴ För denna uppsats blir det särskilt tydligt applicerat på kapitel 2 och 4, då dessa båda kapitel används som förståelsehorisont för påbörjandet av den kartläggningen i mån av tillgång till material, jag ämnar göra. Förbättrade beskrivningar kan sägas ge ett större förståelsedjup.⁵ Att förklara något, är det samma som att ersätta en beskrivning, som ger en relativt liten förståelse med en annan beskrivning, som ger ett större förståelsedjup. Förutsatt att detta utbyte löser problemet.⁶

Korrigerig av beskrivning är ett särskilt viktigt inslag i en beskrivningsförbättring. Även om en korrigerig inte utan vidare ökar förståelsedjupet, spelar korrigeringar av feltydningar och feltolkningar viktiga roller vid lösningen av sådana problem som kräver förklaring.⁷ I slutsatsen kommer jag att använda mig av begreppet korrigeringar, då jag diskuterar karaktären av Bonhoeffers insatser som motståndsmän, samt dess efterhandskonstruktioner. Jag avser att visa, att förståelsedjupet ökar genom att uppvisa förut inte observerade samband.⁸

Carl-Henric Grenholms *Att förstå religion: Metoder för teologisk forskning* har fungerat som en fond, från vilken jag hämtat kunskap om vad det är att bedriva teologisk

² Peter C., Hodgson and Robert H. King, 1985, s. 261.

³ Ibid., s. 264- 265.

⁴ Regnéll, Hans, 1982, s. 77.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., s. 78

⁷ Ibid.

⁸ Ibid, s. 80.

forskning och vetenskaplig verksamhet. Den teologiska forskningen är ett forskningsområde, som rymmer ett stort antal vetenskapliga discipliner, vars gemensamma nämnare är, att de söker förstå religion och religiösa fenomen. Syftet för forskningen kan variera och dess föremål vara skilda dimensioner hos religionen. Detta är orsaken till, att det inte finns någon enhetlig teologisk metod. Även om det råder skillnad i syften och perspektiv, har alla teologiska ämnen en gemensam målsättning, nämligen att förstå religion i dess olika dimensioner.⁹ Att förstå religion i olika dimensioner tycker jag ligger indirekt i uppsatsens syfte eftersom Svenska kyrkan som religiös institution och Bonhoeffer som motståndsmän innebär religion i någon slags dimension.

Att ge en vetenskaplig beskrivning innebär inte att komma åt verkligheten som den är beskaffad oberoende av oss. Det man kommer åt, är verkligheten som den framträder för oss, beroende på våra begreppsramar och våra tolkningsmönster.¹⁰ Ett konstaterande jag anser vara av vikt att ha i åtanke vid varje form av författande av en vetenskaplig text. Då även inräknat denna uppsats.

Eftersom en stor del av det jag beskriver ligger bakåt i tiden, lever vi idag inte i samma verklighet som den jag beskriver. Detta innebär, även om jag försöker borste från det, att jag studerar dåtiden med begreppsramar och tolkningsmönster präglade av en annan kontext än den jag beskriver. Något som självklart manar mig till försiktighet i mina tolkningar. Det är också viktigt att ha i åtanke, att en beskrivning av verkligheten inte är att göra en ren avbildning av vissa företeelser och skeenden. Det handlar i hög grad i hög om att tolka denna verklighet utifrån vissa perspektiv och med hjälp av språkliga kategorier.¹¹ Något jag anser mig göra i slutdiskussionen.

1.4 Hypotes

Min hypotes är att Dietrich Bonhoeffers som motståndsmän hade kontakt med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare. Denna hypotes anser jag vara den mest relevanta för mina tre frågeställningar, eftersom uppsatsens övergripande syfte är att påbörja en kartläggning och belysa, i mån av tillgång till material, Dietrich Bonhoeffer som motståndsmäns kontakter med Svenska kyrkans och/eller dess företrädare. Syftet med den påbörjade kartläggningen är att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förhållanden i Sverige och belysa dess konsekvenser.

⁹ Grenholm, Carl-Henric, 2006, s.7

¹⁰ Ibid., s. 160.

¹¹ Ibid., s. 158.

1.5 Struktur

Jag börjar med att gå igenom litteratur skriven om andra världskrigets händelseförlopp för att kunna ge en kortare översiktsbild av andra världskriget. Detta för att jag tror, att det är relevant för förståelsen av uppsatsen som helhet om den även innehåller en kortare historisk introduktion.

Genom litteratur skriven om Dietrich Bonhoeffer kompletterad med litteratur skriven av honom själv söker jag finna fakta om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän. När det gäller litteratur skriven av honom själv, kommer jag främst att använda mig av hans bok *Ethics*, då jag vid en tidigare genomläsning funnit, att det där går att finna förklaringar till varför han blev motståndsmän. På vägen mot att finna fakta om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän kommer jag att göra en redogörelse för olika delar av hans liv med betoning på de delar som jag finner är mest relevanta för honom som motståndsmän. Detta för att jag tror, att det är det bästa sättet att inom ramen för den här uppsatsen finna fakta om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän.

Under rubriken, 3.6, "Därför motståndsmän", redogör jag för Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän utifrån vad jag har fått fram från redogörelsen om de olika delarna av Dietrich Bonhoeffers liv. Dock vill jag här påpeka, att under rubrik, 7.1, "Dietrich Bonhoeffer i Sverige och i Sigtuna", återfinns Dietrich Bonhoeffers insatser som motståndsmän relaterade till uppsatsens syfte.

Med utgångspunkt i litteratur skriven om Sveriges politiska läge under andra världskriget, söker jag redogöra för det politiska läget. Avsikten är inte att ge en heltäckande bild, utan en översiktlig för att öka och komplettera förståelsen för Svenska Kyrkans roll under andra världskriget, vilket blir nästa moment i uppsatsen. Syftet är då att utifrån relevant litteratur söka finna fakta om vad som hände inom Svenska kyrkan och om kyrkans företrädares förhållanden under andra världskriget. Jag avser också att belysa det ekumeniska läget före, under och efter andra världskriget.

Under rubriken, 5.9, "Svenska kyrkans roll", redogör jag för Svenska kyrkans roll under andra världskriget utifrån vad jag fått fram från redogörelsen om vad som hände i Svenska kyrkan under andra världskriget, samt dess företrädares förhållanden under andra världskriget.

I slutdiskussionen knyter jag ihop uppsatsens trådar för att kunna påbörja en kartläggning av för att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förhållanden i Sverige och belysa dess konsekvenser. Slutdiskussionens struktur kommer att ha karaktären av en löpande text utan rubriker. Detta för att jag anser att det underlättar flödet i diskussionen och därmed skapar en tydligare helhetsförståelse av uppsatsen.

Resultatet av mina undersökningar presenterar jag under rubriken slutsats efter slutdiskussionen, innan jag avslutningsvis redogör för, om den metod jag använt mig av, visat sig vara tillförlitlig eller inte.

Innan jag sammanfattar uppsatsen, hoppas jag kunna ge förslag på områden lämpliga för framtida forskning.

Det kapitel som behandlar andra världskriget, kapitel 2, samt det kapitel som behandlar Sverige, kapitel 4, kan förefalla långa och innehålla icke relevant information. Jag anser dock, att de i högsta grad innehåller relevant och viktig bakgrundsinformation, då de ger nödvändig information för att förstå Dietrich Bonhoeffer som motståndsmann och Svenska kyrkans roll under andra världskriget och uppsatsens övergripande syfte.

Det jag gör, kan liknas vid de bakgrundsnotiser Erik Carlsson gör i sin avhandling, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*. Han interfolierar huvudtexten fortlöpande med bakgrundsnotiser. Dessa bakgrundsnotiser belyser den samtida händelseutvecklingen och stämningläget i kriget och inom motståndsrörelsen.¹² På samma sätt belyser kapitel 2 och 4 i min uppsats den kontext, utifrån vilken Dietrich Bonhoeffer som motståndsmann och Svenska kyrkans roll under andra världskriget skall förstås och därmed även uppsatsens övergripande syfte.

Kapitel 2 och 4, anser jag därför är nödvändiga för att förstå uppsatsen som helhet. Kapitel 2 avser jag använda som förståelsehorisont för påbörjandet av den kartläggning i mån av tillgång till material som jag ämnar göra. Min uppfattning att Dietrich Bonhoeffer som motståndsmann är en man, som går från teori till praxis anser jag får sin förklaring i redogörelsen av andra världskriget. Redogörelsen syftar till att knyta an till historien i Tyskland och därmed fungera som brobyggare till uppsatsens övriga delar. Jag anser att kapitel 2 och 4 utgör de pusselbitar i helheten, vilka diskuterades under 1.1 Syfte, vilka alla bidrar till en tydligare helhetsbild och ett säkrare slutomdöme.

Jag uppfattar Dietrich Bonhoeffer som en teolog, som inte delar upp sina handlingar och gärningar, han lever och handlar enligt sin kristna övertygelse. Ett resonemang som jag förklarar närmare i kapitel 3.6, ”Därför motståndsmann”.

Till uppsatsen fogar jag två bilagor, Tidslinje över andra världskriget samt Kronologi över Dietrich Bonhoeffers liv. Eftersom jag anser att detta kan bidra till en ökad förståelse av uppsatsen som helhet.

¹² Carlsson, Erik, 1998, s. 53.

1.6 Avgränsningar

Jag kommer bara att påbörja en kartläggning och strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Svenska och belysa dess konsekvenser. Som jag ser det, är en kartläggning något som är mycket stort och som syftar till att skapa en helhetsbild av ett ämne. Detta anser jag ligger utanför ramen för en magisteruppsats. Vilket är anledningen till att jag bara kommer att ta upp huvuddragen kring Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän samt huvuddragen i Svenska kyrkans roll under andra världskriget.

När det gäller Dietrich Bonhoeffer kommer fokus att ligga på honom som motståndsmän. Därmed läggs fokus på de delar av hans liv som direkt relaterar till Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän.

När det gäller urvalet av större svenska dagstidningar representerade under krigsåren har jag valt *Göteborgsposten* och *Svenska Dagbladet*. Genom detta val, anser jag att Sveriges mer tätbefolkade områden under de här åren täcks in.

Jag tror att relevansen för den inte upptagna informationen är sådan, att den inte hade lett till att till fler aspekter av eventuella kontakter mellan Dietrich Bonhoeffer och Svenska kyrkan hade kommit fram. Min övertygelse är, att det inte medför någon risk för att signifikansen för svaren på frågeställningarna i den här uppsatsen blir sämre utan den informationen. Ett påstående jag kan göra, då jag noga gått igenom de källor jag valt bort. Kriterierna för att jag valt bort en källa har varit, att jag inte ansåg att den tillförde något nytt och/eller gav en annan dimension av andra källor.

Däremot kan den inte upptagna informationen ha relevans och utgöra en grund till ett avstamp för eventuell framtida forskning inom samma frågeställningsområde. Jag anser att jag kan göra detta uttalande eftersom jag enligt ovan nämnda kriterier har bedömt och granskat den information jag valt att inte ta med.

1.7 Källkritik

I arbetet med att skriva uppsats är det av vikt, att vid användning av varje form av källa tänka igenom sannolikheten och trovärdigheten av källan. Det handlar om att bedriva källkritik. För källkritiken försöker lösa frågor som: Hur vet jag det jag tror jag vet? Vilka skäl har jag att säga att det förhåller sig på det ena eller det andra sättet? Samt frågan om hur skall jag bedöma sanningshalten i den information jag möter? Källkritiken är en uppsättning metodregler för att ta reda på vad som är sant, åtminstone vad som är sannolikt.¹³

¹³ Thurén, Torsten, 1997, s. 7.

Ursprunget till vår kunskap betecknas som en källa. En kunskapskälla är det som vår kunskap bygger på. Källkritikens uppgift är att värdera källorna och bedöma deras trovärdighet.¹⁴ Till diskussionen om olika former av källor bör även läggas, att en källa måste kunna återfinnas. Det krävs att källorna finns tillgängliga. Detta för att en granskning av giltighet och äkthet skall vara möjlig. Något som leder till krav på begripliga system för källhänvisning samt arkivering av källmaterial.¹⁵

Det finns olika regler och traditioner för källförteckning vilka skiljer sig mellan länder, universitet samt även mellan olika ämnen. En av de viktigaste reglerna när det gäller redovisning av källor är, att vara konsekvent och överskådlig i användningen av källor. Samtliga källor och författare som direkt hänvisar till en rapport bör tas upp i en källförteckning.¹⁶

Källkritik innebär konkret för processen att skriva denna uppsats, att jag skall söka kritiskt vardera och granska varje källa jag går igenom. I det första skedet innebär källkritik, att man gör ett urval. För det måste alltid göras ett urval i alla berättelser och verklighetsbeskrivningar. För en berättelse kan aldrig vara en spegelbild eftersom det inte kan bli mer än en ofullständig skiss av verkligheten.¹⁷

Precis som alla berättelser måste utgå från ett perspektiv, måste även denna uppsats göra det.¹⁸ Denna uppsats perspektiv är ur ett påbörjande av en kartläggning, där jag genom ett kritiskt granskande av mina källor söker finna ut de mest relevanta källorna för uppsatsens syfte. Utan ett perspektiv blir resultatet bara ett nystan av osammanhängande fakta. För fakta är inte relevanta i sig, utan bara i förhållande till det perspektiv de är insatta i. Vilket resulterar i att perspektivet måste vara känt för att man skall kunna bedöma relevansen.¹⁹

I det källkritiska arbetet ingår momentet att söka bedöma äktheten hos en källa. Att bedöma att en källa är vad den utger sig för att vara, att den inte är en förfälskning. Källkritiken går ut på att testa även det mest osannolika.²⁰

För att ett påstående skall vara trovärdigt måste det bekräftas av minst två, av varandra oberoende källor. En av källorna bör helst inte vara påverkad utifrån. Varje påverkan som

¹⁴ Thurén, Torsten, 1997, s. 7.

¹⁵ Hultén, Pernilla, Hultman, Jens, Eriksson, Lars Torsten, 2007, s. 83.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Thurén, Torsten, 1997, s. 79.

¹⁸ Ibid., s. 80.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

kommer utifrån minskar trovärdigheten. Det går inte att använda en sekundär källa som stöd för en primär källa.²¹

Om någon, som själv är part i ett mål sprider information innebär det, att en misstanke bör riktas mot att han eller hon låter sina egna intressen gå före sanningen. Detta skulle innebära att det föreligger en risk att källan är partisk, tendentiös på grund av den kan ha intresse av att ge en falsk bild av verkligheten. Källkritiken är cynisk och misstänker att alla som har intresse av att ge en falsk bild av verkligheten också kan tänkas göra det.²²

En källkritisk regel är att man från en ensamstående källa utan tendens kan tro på huvuddragen, men en ensamstående tendentiös källa anses vara helt värdelös.²³ Det finns även inom källkritiken en huvudregel om, att en källa är trovärdigare ju mer samtida den är. Ju mer detaljerad kunskap man söker desto striktare måste samtidighetskravet upprätthållas. Den mer eller mindre självskrivna anledningen till detta är glömska. På motsvarande sätt som minnesbilden fragmenteras sker en motsatt process där detaljer läggs till och minnesbilderna bearbetas och struktureras om. Ytterligare en förstörande aspekt är att det eventuellt tillkommer uppgifter som man fått från annat håll.²⁴

En källas trovärdighet bygger på dess oberoende. Att den skall vara opåverkad av något annat. De finns flera sorters beroende. En av de väsentligaste är tratering, det vill säga att uppgiften har gått i flera led. Vidare skiljer man på primärkällor eller förstahands källor och sekundärkällor. De primära källorna är ursprungliga källor, sekundärkällor har traterats. Regeln är att en primär källa är trovärdigare än en sekundärkälla.²⁵

Ovan förda resonemang kan ge en bild av att källkritik är en komplicerad process. Förhållandet är snarare tvärt om, för på sätt och vis är källkritiken mycket enkel. Den går att uttrycka med hjälp av fyra kriterier.²⁶

1: Äkthet: Källan skall vara det den utger sig för att vara.

2: Tidssamband: Den förflutna tiden mellan händelse och källans berättelse om denna händelse. Ger upphov till tvivel på källan.

3: Oberoende: Källan skall till exempel inte vara en avskrift eller ett referat av en annan källa. Vilket innebär att källan skall stå för sig själv.

²¹ Thurén, Torsten, 1997, s. 49.

²² Ibid., s. 63.

²³ Ibid., s. 64.

²⁴ Ibid., s. 26.

²⁵ Ibid., s. 34.

²⁶ Ibid., s. 11.

4: Tendensfrihet: Det ska inte finnas anledning att misstänka att källan eventuellt kan ge en falsk bild av verkligheten på grund av personliga intressen vilka kan förvränga verklighetsbilden.

Till dessa fyra kriterier kommer, att i källkritiken skall det gå att skilja mellan berättelser om något, kvarlevor eller lämningar av något. Ytterligare tillkommer urvalet av fakta, tolkning av innebörden av de som hänt och sannolikhet.²⁷

1.8 Källkritiska tillämpningar

I hela processen med uppsatsens tillkomst ämnar jag använda mig av i föregående avsnitt gjorda redovisning av hur källkritik bedrivs. För att därmed sträva efter en hög signifikans på uppsatsens resultat. Detta innebär att jag i allt inhämtande av material ämnar applicera källkritiska metoder på mina källor.

Jag ämnar också söka sprida inhämtandet av material över flera källor. Detta innebär att även om jag funnit en bok, Erik Carlssons avhandling *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*, som sammanställer mycket av det material jag anser relevant om motståndsrörelsen inom ramen för den här uppsatsen, ämnar jag ändå söka i fler källor för att öka trovärdigheten på mitt material. Däremot för jag en diskussion av mina egna slutsatser gentemot Carlssons i uppsatsens slutdiskussion.

Då jag i materialet finner uppgifter som jag ställer mig tvekande till eller där motstridiga uppgifter framkommer, redogör jag för detta i en källkritisk anmärkning i en fotnot. Detta medför att läsaren löpande kan följa med i det av mig gjorda källkritiska arbetet.

1.9 Forskningsöversikt

När jag bestämt mig för att skriva om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmann och påbörjat formuleringen av uppsatsens syfte och frågeställningar, började jag gå igenom de böcker jag tidigare läst om och av Dietrich Bonhoeffer. Jag fann att böckerna: *The Theology of Dietrich Bonhoeffer* av John, D., Godsey, *Dietrich Bonhoeffer: Perspektiv på hans liv, teologi och kyrkokamp* med Johansson, Torbjörn som redaktör, *Dietrich Bonhoeffer: Tankar om en 1900-tals martyr* av Martin Lind, *Dietrich Bonhoeffer: Reality and Resistance* av Larry Rasmussen, *Dietrich Bonhoeffer: Called by God* av Elisabeth A., Raum, och *Dietrich Bonhoeffer 1906-1945: Martyr, Thinker, Man of Resistance*, av Ferdinand, Schlingensiepen

²⁷ Thurén, Torsten, 1997, s. 11.

var de böcker som bäst svarade mot uppsatsen syfte och därmed ringar in mitt forskningsfält.

Jag läste även igenom *Bonhoeffer: pastor, martyr, prophet, spy*, Nashville, av Eric Metaxas samt *Dietrich Bonhoeffer Works 16: Dietrich Bonhoeffer: Conspiracy and Imprisonment 1940-1945* av Eberhard Bethge et al. Dock fann jag att de inte tillförde något nytt och/eller gav en annan dimension av andra källor.

En av de första böckerna jag läste, *Dietrich Bonhoeffer and the Resistance* av Sabine Dramm, var den bok, som tydligast fick mig att se kopplingen mellan Sverige och Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän. Jag gjorde även en förnyad litteratursökning och fann återigen, att själva området Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän är relativt nyupptäckt. Denna litteratursökning visade också, att det under de senaste åren skrivits en hel del om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän. Något jag tycker belägger, att forskningsområdet som sådant är relativt nyupptäckt men under utbredning. I detta ligger både en spänning i att få ta del av ett forskningsområde under utbredning men också en fara. Faran ligger i, att även om jag uppfattar det som om mängden litteratur inom området ökar, så är ändå mängden litteratur begränsad.

International Bonhoeffer Society ger ut ett nyhetsblad, *International Bonhoeffer Society Newsletter*, ett par gånger om året. I det finns en förteckning över de senaste publikationerna vilka behandlar området Dietrich Bonhoeffer. Jag har kontrollerat det senaste numret, Winter 2010,²⁸ och där finns inga ytterligare böcker relevanta för uppsatsen än dem jag gått igenom.

Jag söker även svar på frågan om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän i litteratur skriven av honom själv. Men även för att finna stöd för de belägg andra författare gör i sina respektive verk. Efter att ha läst igenom Dietrich Bonhoeffers böcker, *Efterföljelse*²⁹, *Discipleship*, *Liv i gemenskap*, *Motstånd och underkastelse*, *Ethics*, *Meditations on Psalms*, *Act And Being: Transcendental Philosophy and Ontology in Systematic Theology* samt hans avhandling *Sanctorum Communio: A Theological Study of the Sociology of the Church* fann jag att det var i *Ethics* som det bäst går att finna förklaringar till varför han blev motståndsmän. Dock vill jag påpeka att det går att finna förklaringar i de övriga böckerna men jag finner förklaringarna tydligare i *Ethics*. Därför valde jag den boken.

Ytterligare något som talar för mitt uttalande om att själva området Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän är relativt nyupptäckt, är att jag inte funnit några böcker

²⁸ Kontrollen gjordes den 1 april 2011.

²⁹ Den svenska utgåvan av *Discipleship* vilken jag anser inte vara lika detaljerad. Därför anser jag att det inte räcker med att läsa *Efterföljelse*.

översatta till Svenska som direkt handlar om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän. Något jag bara tror är en tidsfråga eftersom det annars finns en stor mängd litteratur både skriven om Dietrich Bonhoeffer och skriven av honom själv översatt till Svenska.

Jag har även funnit att mängden litteratur kring ämnet Svenska kyrkans roll under andra världskriget har ökat på senare år. I denna, som jag uppfattat det, ökande mängd litteratur har jag gjort ett urval av den litteratur som jag uppfattar berör de kontaktytor som Dietrich Bonhoeffer kan tänkas ha haft under sina resor i Sverige. Urvalet har även gjorts med avsikt att tydliggöra Svenska kyrkans roll under andra världskriget relaterat till Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän. I mitt urval fann jag att böckerna *Brobyggarkyrka: Svenska kyrkans engagemang i utrikesfrågor* av Björn Ryman och Lars Gunnarssons *Kyrkan, nazismen och demokratin: åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919-1945*, särskilt användbara då den först nämnda behandlar både Svenska kyrkans och/eller dess företrädares ställningstaganden och pekar på direkta kontakter med Dietrich Bonhoeffer. Den andra ger en utförlig beskrivning av de olika teologiska ställningstagandena i Sverige under den här perioden samt visar på hur debatten gick i olika tidskrifter. *Biskoparna och kriget: Kyrkliga aktioner under Andra världskriget med särskild hänsyn till Arvid Runestams insats* har även den bidragit till tydliggöra Svenska kyrkans roll under andra världskriget genom att den förtydligat de svenska biskoparnas agerande samt reaktionerna på deras agerande.

Eftersom jag under de senaste åren har jag läst mycket om Dietrich Bonhoeffer och flertalet av hans egna böcker, anser jag mig ha belägg för att säga, att området Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän kopplat till Svenska kyrkan är ett i stort sätt utforskat område, vilket medför att mängden information inom området är relativt begränsat. Mitt uttalande stöds av, att jag på International abstract samt bland uppsatser skrivna på universitet i Sverige inte funnit att det finns något skrivet inom ramen för denna uppsats syfte.³⁰ Dock har jag funnit att Erik Carlsson, avhandling *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget* och dess systematiska kartläggning av dagarna före krigsutbrottet 1939 och fram till Claus von Stauffenbergs sprängattentat mot Hitler 20 juli 1944 tillför värdefull kunskap genom att den samlar upp fakta som tidigare fanns utspridd över flera källor. Jag anser att boken bidrar till det nya forskningsfält, som jag anser denna uppsats vara en del av. Inte genom att den tillför ny fakta utan genom att den sammanställer tidigare fakta. Detta ger en språngbräda att arbeta utifrån in i detta nya forskningsfält. Jag kommer att tydliggöra detta i slutdiskussionen, då jag ämnar relatera min diskussion till Carlssons. Upptäckten att området Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän kopplat till Svenska kyrkan

³⁰ Eftersökningarna gjordes 2010-12-07.

är ett, i stort sätt outforskat område, anser jag förstärker vikten av att arbeta med uppsatsens övergripande syfte att påbörja en kartläggning och belysa, i mån av tillgång till material, Dietrich Bonhoeffer som motståndsmans kontakter med Svenska kyrkans och/eller dess företrädare. Ett påbörjande av en kartläggning med syfte att strukturera Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa dess konsekvenser tror jag både bidrar med kunskap samt öppnar upp för framtida forskning. Ett forskningsfält jag anser både kan öka kunskapen om Dietrich Bonhoeffer och kasta nytt ljus över tidigare forskning. Påståenden jag anser beläggs av att jag överlag har funnit relativt liten mängd forskning inom nämnda områden.

2. Andra världskriget

Det är drygt 65 år sedan andra världskriget tog slut och den generation som upplevde kriget på nära håll börjar bli ålderstigen och den fjärde generationen har börjat växa upp. Ett tidsperspektiv som man egentligen kan tycka borde innebära att intresset för kriget avtar.

Men det är snarare tvärt om. En förklaring till detta kan vara att detta krig ger många förklaringar till varför den värld vi lever i idag, är som den är. Historien kan ta oss längre tillbaka i tiden än så. Men det finns på något sätt ändå begränsningar för hur långt tillbaka i tiden, som vi människor som lever idag, någorlunda kan känna igen oss. Andra världskriget är också ett ämne, som ofta behandlas i film och i litteratur. Detta och att de flesta människor som lever idag känner någon som kan berätta om hur det var under krigsåren, gör att kriget inte faller i glömska. Kriget blir på så sett något konkret och därmed en påtaglig verklighet för flertalet av människor.³¹

2.1 Bakomliggande faktorer

Andra världskriget var ett krig mellan Tyskland, Japan och deras bundsförvanter, de så kallade axelmakterna och på andra sidan Storbritannien, Frankrike, USA, Sovjetunionen och deras bundsförvanter, de allierade.³²

Det går att se på andra världskriget som en slags följdriktig fortsättning av det första världskriget. Detta konstaterande kan göras, eftersom den rad av händelser från 1920-talet och framåt som ledde till krigsutbrottet, direkt kan kopplas till de fredsuppgörelser som avslutade första världskriget; Brest-Litovsk 1918 mellan Tyskland och Ryssland, Versailles freden 1919 mellan Tyskland och entermakterna 1919 samt Saint Germain freden 1920 mellan det tidigare kejsardömet Österrike-Ungern och ententmakterna.³³

Rent sakligt skulle det gå att säga att andra världskriget bröt ut den 1 september 1939 när Tyskland, som vid den tiden leddes av den nazistiska ledaren Adolf Hitler, intog sitt grannland Polen.³⁴

Versaillesfreden är central i den undersökning vilken placerar andra världskrigets orsaker i det första världskrigets utgång. En fred som pålade Weimarrepubliken, som var det tyska kejsardömet arvtagare, en tyngd som republiken aldrig kunde få bukt med. Eftersom avtalet om fred innebar att Tyskland var tvunget att lämna ifrån sig land både längs öst- och västgränserna, betala krigsskadestånd samt reducera sin arme till 100 000 man. Till detta

³¹ Hult, Bo, 2004, s. 10.

³² Ibid., s. 16.

³³ Ibid.

³⁴ Grant, Reg, 2004, s. 4.

lades att Kejsartyskland utsågs som det land som bar skuld till kriget.³⁵ Tyskland fick nya gränser och flera tyskar kom att hamna i ett annat land, Österrike.³⁶

Även om freden för Tyskland inte var av godo, ledde den inte till att landets industriella styrka och militära potential bröts ner. Eftersom den tyska regeringen, oberoende av partibeteckning, såg Versaillesfördraget som orättvist, eftersträvade man, att till varje pris upphäva eller att åtminstone revidera fördraget. Det var alltså inte själva målet, att revidera fredsfördraget, som kom att skilja de tyska regeringarna som styrde Weimarrepubliken åt. Det som kom att göra Tysklands roll som revisionistisk stormakt ödesdiger på 1930-talet var den speciella prägel nazismen och deras ledare Adolf Hitler, satte på utvecklingen. Önskan om att få bort Versaillesfördraget delades av de flesta tyskar, oberoende om de var nazister eller inte.³⁷

Missnöjet med freden efter första världskriget fanns inte bara i Tyskland, utan även Sovjet. Det var efter att Ryssland - Sovjetunionen börjat komma tillbaka efter revolutionen och inbördeskriget som även detta land kom att bli en revisionistisk stormakt. Detta orsakades främst av freden i Brest-Litovsk. Önskan om att återvinna den av kejsaren förlorade marken och bedriva världsrevolution blev drivande faktorer i den sovjetiska utrikespolitiken. Flera mindre stater hade skapats genom att freden i Saint Germain splittrat det forna habsburgska imperiet. Dessa mindre stater fick redan från början etniska och politiska problem.³⁸ Sammantaget skapade detta instabilitet och osäkerhet i Central och Östeuropa. Det är möjligt att detta kunde ha hanterats, om det inte båda revisionistiska staterna Tyskland och Sovjetunionen hade lagts sig i småstaters interna angelägenheter. Det går att säga att orsakerna till andra världskrigets utbrott kan ha sin grund i första världskrigets olika fredsslut, i nazisternas och fascisternas utåtagerande drag och inte minst i det internationella säkerhetssystemets brister³⁹

2.1.1 Ekonomin

Tyskland ålades att betala ett krigsskadestånd. 1921 fastställdes det till 132 miljarder guldmark som skulle betalas med 132 miljarder årligen. Det uttalade syftet var att knäcka Tysklands ekonomi. Dock hade man inte tänkt på att det även skulle innebära negativa konsekvenser för både den europeiska och den internationella ekonomin. Det förutsågs

³⁵ Hult, Bo, 2004, s. 16.

³⁶ Grant, Reg, 2004, s. 4.

³⁷ Hult, Bo 2004, s. 16.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

heller inte att denna ekonomiska situation skulle komma att bli en av grogrunderna för politiska och ideologiska underströmningar.⁴⁰

Redan år 1922 vägrade Tyskland att betala, vilket resulterade i att Franska trupper tågade in i Ruhrområdet. Detta fick till följd att ett hot om en akut ekonomisk kris uppstod men hävdes 1924 när skuldfrågan reglerades genom den så kallade Dawesplanen. Redan året där på inleddes en period av ekonomisk återhämtning och en politisk stabilitet. Under åren 1925-29 rådde mellankrigstidens bästa period. Delvis beroende på det avtal som ingicks i Locarno 1925 där Västeuropas gränser skulle upprätthållas av Storbritannien, Frankrike, Belgien, Tyskland och Italien. Dels på den år 1928 ingångna Kelloggspakten vilken slutligen skulle utdöma första världskriget.⁴¹

När den stora nedrustningskonferensen öppnades i Genève 1932 hade redan en period av förnyad osäkerhet inletts. Det sen tidigare skuldyngda Tyskland hade tre år tidigare drabbats av den ekonomiska depressionen som skulle komma att utvecklas till att bli en global kris. Det var under påtryckning av depressionen som det återigen skedde en omförhandling av krigsskuldfrågan för Tysklands räkning. Därför omförhandlades skulden på Lausannekonferensen 1932 från 121 miljarder som skulle ha varit betalda 1988 till att bli 3 miljarder.⁴²

2.2 Adolf Hitler

Adolf Hitler föds i Österrike nära den tyska gränsen. Han trivs aldrig i skolan och tycker att det är skönt när det blir lov. Han lämnar därför skolan redan som 15 åring. Det enda ämnet som han verkligen tycker om är historia. Mycket beroende på att hans lärare anser att Österrike och Tyskland skall vara ett land och att de människor som talar tyska är de människor som hör ihop. Dessa människor ska verkligen inte blanda sig med människor i andra länder. För de människorna är sämre. Läraren hävdar vidare att de faktiskt finns människor som inte är värda lika mycket.⁴³

Att Hitler valde att lämna skolan i förtid stämmer inte överens om hur Hitler som litet barn var i skolan. Då gick det riktigt bra trots att hans familj levde ett kringflackande liv. Det varade ända fram tills det att hans far meddelade att han ansåg att Hitler precis som han själv skulle bli tulltjänsteman. Detta gjorde Hitler ursinnig och han deklarerade med styrka att han minsann inte tänkte sitta på något kontor. För det var konstnär han tänkte bli när han blev stor. Ett uttalande som hans fader genast satte sig emot. Efter denna händelse började Hitler

⁴⁰ Hult, Bo, 2004, s. 18.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Fredriksson, Bengt, 2009, s. 9.

försumma sin skolgång. Hitler trodde att hans far skulle låta honom bli konstnär om han fick sänkta betyg i skolan. Men det kom aldrig att uppstå några fortsatta stridigheter mellan far och son eftersom fadern plötsligt gick bort när Hitler endast var 13 år gammal.⁴⁴

Redan under sin skoltid visade Hitler prov på att vilja bestämma och styra över andra. Han blev mycket irriterad om någon rättade honom och mer eller mindre krävde att hans kamrater skulle lyda honom. Han var heller inte bra på att hålla löften. Dock med undantag från det att inte dricka alkohol. Ett löfte han gav sig själv efter en upplevelse av kraftig berusning under tonårstiden.⁴⁵

När han lämnat skolan försökte han sig på en karriär som konstnär. Dock utan framgång. Trots att han nekades inträde till konstskola höll han fast vid sin önskan. Åren efter att han lämnat skolan beskriver Hitler som de bästa i sitt liv. Han ville inte arbeta utan drev runt. Han tyckte att han hade mycket att göra så som att läsa, lyssna och gå på opera. Därför tyckte han att han inte hade tid med arbete och utbildning. Under den här perioden kom han att allt oftare att tala om, hur han ville förändra staden och världen för att de skulle bli bättre.⁴⁶

En tid efter det misslyckade försöket med att komma in på konstskolan blev Hitlers mor svårt sjuk och dog efter en kort tids sjukdom. En period av svärmod kom då över Hitler. Till en början hade han pengar från sitt arv att leva på. Men när det tog slut blev han fattig. Trots det hade han inte en tanke på att börja arbeta. Det enda han kunde tänka sig var kortare arbeten för att klara livhanken. Hitler levde ett liv utan vare sig sprit, rökning eller kvinnor. De som träffade honom beskrev honom som en underlig typ med stirrande blick som illa passade ihop med den luffare han såg ut att vara. Även om han var lat när det gällde att ta arbete var han inte lat när det gällde att läsa. Han funderade mycket och snart började hans åsikter om politik ta form. Österrike – Ungern, landet som han levde i var ett mycket oroligt och stort land. I de östra delarna levde slaverna och de ville ha mer att säga till om än vad de hade. Det var inte bara de som var missnöjda utan även arbetarna. De försökte starta fackföreningar för att få fram sitt missnöje. De fick medhåll av Socialdemokraterna. Hitler däremot tyckte inte alls om Socialdemokraterna. Han tyckte inte om slaverna heller. Han tyckte den folkgruppen var mindre värd än vad österrikarna var.⁴⁷

⁴⁴ Fredriksson, Bengt, 2009, s. 9-10.

⁴⁵ Ibid., s. 10.

⁴⁶ Ibid., s. 12.

⁴⁷ Ibid., s. 13-14.

2.2.1 Lösningen

Allt detta fick Hitler att komma fram till vad han ansåg vara lösningen på problemen i Österrike – Ungern. Lösningen var helt enkelt Tyskland enligt Hitler. Hitler hade en vision om ett enda stort Tyskland, där alla som talade Tyska skulle bo. I detta nya stora rike skulle allt som inte var äkta tyskt rensas bort. Detta inkluderade även människor. Hitler började hata både enskilda människor och hela folkgrupper. Den grupp som fick utstå det största hatet var judarna. Hitler kom att skylla allt som var fel på judarna. Både det som gällde honom personligen och det som gällde landet.⁴⁸

2.3 Förintelsen

Förintelsen är beteckningen på nazisternas folkmord på judar och vissa andra grupper under andra världskriget, samt den förberedelseperiod som föregick under Hitlertiden. Det var av rent biologiska skäl som nazisterna ville förinta alla judar. Eftersom judarna ansågs vara en biologisk mindervärdig och kriminell grupp. Nazisterna ansåg att enda lösningen för att slippa risken att skada den ariska rasen var att utplåna judarna.⁴⁹

Vid tiden för andra världskriget var det inte ovanligt att vanliga människor tyckte illa om judar. Men det var få som tyckte så illa om dem som Hitler gjorde.⁵⁰ Trots detta finns det inga skriftliga dokument att finna, där Hitler för fram sin vilja vad gäller judarna. Det ödesdigra beslutet om den slutliga lösningen på judefrågan lämnades muntligt av SS-chefen Heinrich Himmler sommaren 1941 till den blivande kommendören för Auschwitz, Rudolf Höss.⁵¹

Som namnen antyder rådde det en principiell skillnad mellan arbetsläger och förintelsläger. Arbetslägren var avsedda för att inhysa arbetare medan förintelslägren direkt var avsedda för dem som skulle förintas. Dock kom de båda lägren att hamna under beteckningen koncentrationsläger, eftersom det i praktiken inte alltid var lätt att upprätthålla skillnaden. Det folkmord som nazisterna utförde i dessa läger hade aldrig tidigare upplevts. Det rådde en enorm effektivitet vad gäller utsläckande av människoliv. Massavrättningar av judar förekom redan sommaren 1941 i samband med tyskarnas invasion av Riga, Vilna och Kovno. Nuvarande namn på de två sistnämnda är Vilnius och Kaunas. Störst antal judar kom att likvideras under åren 1941-1945 efter det att Tyskland inlett offensiven mot Sovjetunionen.⁵²

⁴⁸ Fredriksson, Bengt, 2009, s. 14.

⁴⁹ Illman, Karl-Johan, 2004, s. 214.

⁵⁰ Fredriksson, Bengt, 2009, s. 14.

⁵¹ Illman, Karl-Johan, 2004, s. 214.

⁵² Ibid., s. 214-215.

I början utfördes massmorden med hjälp av avrättningar men efterhand övergick nazisterna till att använda sig av gasen Zyklon B, (vätezyanid).⁵³ En av de avgörande faktorerna för övergången till gas var den psykiska hälsan hos de tyska soldaterna som utförde avrättningarna. De klarade helt enkelt inte av att skjuta ihjäl alla. Till en början experimenterades det med olika avrättningsmetoder, bland annat med att spränga ihjäl offren. Men det visade sig att även denna metod var problematisk eftersom det efter explosionen låg likdelar utspridda över ett stort område. Det var i Auschwitz som man ansåg sig ha funnit lösningen på ”problemet”.⁵⁴ I lägret fanns det sedan tidigare en mängd burkar med Zyklon B. Ett medel som ursprungligen används för att avlusa kläder, möbler och mattor. De första försöken föll väl ut ur lägerledningens synvinkel. Även om döden för de första som utsattes för gasen var mycket plågsam, eftersom en alltför låg dos användes vilket innebar att vissa dog först flera dagar efter det att de hade exponerats för gasen.⁵⁵

Det var i samband med att tyskarnas krigslycka vände under december månad 1941 som Hitlers hat mot judarna ökade. Han använde återigen hatet mot judarna som ett medel att ena det tyska folket. Den 12 december 1941 tog Hitler beslutet om att det var dags att utrota judarna.⁵⁶

Som redan nämnts finns det inga officiella anteckningar från mötet då Hitler tog detta beslut. Däremot finns Joseph Goebbels dagboksanteckningar kvar. Där står det klart och tydligt att utläsa att den nödvändiga konsekvensen av världskriget är att utrota judarna samt att detta skall ske utan sentimentalitet.⁵⁷ Det var i januari 1942 vid Wannseekonferansen som nazisterna beslutade hur de skulle genomföra ”den slutliga lösningen av den judiska frågan”, (”die Endlösung der jüdischen Frage”).⁵⁸ Eftersom Auschwitzlägret både låg trafikmässigt centralt samt att området lätt kunde isoleras och kamoufleras blev lägret plats för massavrättningarna.⁵⁹ Detta var inte det enda lägret utan det fanns läger även i Birkenau vilket även kallades för Auschwitz II. Detta läger byggdes 1941 då Auschwitz blivit för litet på grund av det ständigt växande antalet fångar. Lägret var beläget ca två kilometer från Auschwitz och kom att mer eller mindre befinna sig under ständig utbyggnad ända fram tills det stängdes av Röda armén 1944.⁶⁰ Vidare fanns Treblinka, Sobibor, Bel’zec och Majdanek vilka låg i polen. I Tyskland låg under krigets slutskede Buchenwald och Ravensbrück och i Polen Auschwitz III och Stutthof. I Österrike låg Mauthausen och i det nuvarande Tjeckien

⁵³ Illman, Karl-Johan, 2004, s. 215.

⁵⁴ Reister, Sebastian, 2011, s. 30.

⁵⁵ Ibid., s. 30-31.

⁵⁶ Reister, Sebastian, 2011, s. 32.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Illman, Karl-Johan, 2004, s. 214.

⁵⁹ Reister, Sebastian, 2011, s. 32.

⁶⁰ Ibid., s. 30.

var Theresienstadt beläget. Till de här lägren transporterades judar med tåg från alla länder som var ockuperade av nazisterna. Inte att förglömma är att utöver alla de judar som dödades, avrättades ungefär 4-5 miljoner romer, politiska fångar, krigsfångar och andra.⁶¹

Den totala siffran för antalet dödade judar under andra världskriget är 5-6 miljoner. Beräkningen är baserad på uppgifter land för land, där minimisiffran hamnar på 5 596 000 och maximumsiffran på 5 860 000. Den högste administratören för förintelsen, Adolf Eichmann, har uppgivit siffran 6 miljoner. En siffra som överensstämmer med FN:s officiella siffra. Ungefär hälften av de dödade förintades i de stora lägren och i ghettona. Resten dödades i mindre genomgångsläger genom bland annat arkebusering och under transporter till lägren.⁶²

I de krigsförbrytarrättegångar som hölls efter andra världskriget kom många av de ansvariga för lägren att ställas in förrätta och bli fällda till dödsstraff eller fängelsestraff. Även om många ställdes inför rätta har inte alla påträffats. 1979 instiftade Förbundsrepubliken Tyskland en lag, som gör att krigsförbrytare utan tidsbegränsning kan ställas till svar för sina handlingar.⁶³

2.4 Efterverkningar

En av likheterna med första världskriget är, att även andra världskriget startade som ett europeiskt inbördeskrig. Andra världskriget hade sin upprinnelse i oenigheterna kring Versaillesfredens bestämmelser. Kriget hade även karaktären av ett krig som utspelade sig i faser med mellanliggande perioder av lugn. Kriget fördes på flera fronter, som på flera platser var skilda från varandra. Det var först från och med hösten 1941, som det andra världskriget kom att utvecklas till ett globalt krig.⁶⁴ Även om kriget hade haft en stor utbredning, kom det inte att följas av en stor fredskonferens där man satte sig ner och ritade om Europas karta. För i juli 1945 när de segrande allierande möttes i Potsdam, väster om Berlin, var det centrala ämnet som diskuterades det samtidigt pågående kriget mot Japan. De frågor som behandlade Europa kom att avgöras antingen enligt de avtal som ingåtts under kriget eller av den som hade den militära kontrollen över det berörda området när striderna upphörde. Ett exempel på något som gjordes upp enligt avtal som ingåtts redan under kriget var den överenskommelse om att de allierade skulle delade upp det slagna Tyskland i fyra ockupationszoner. De fyra zonerna var; den amerikanska, den brittiska, den franska och den sovjetiska. Staden Berlin kom att hamna långt inne i den sovjetiska zonen vilket resulterade

⁶¹ Illman, Karl-Johan, 2004, s. 215.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Hult, Bo, 2004, s. 57.

i, att även Berlin delades upp i fyra zoner. Likt Tyskland delades även Österrike upp i ockupationszoner.⁶⁵

Andra världskriget kom att efterlämna ett Europa som var demolerat av kriget och berövat sin unika ställning i världspolitiken och världsekonomin. Även om Sovjetunionen hade återtagit tsardömetts förlorade provinser från 1918 och på så vis säkrat ett övertag över Östeuropa. Något som hade kunnat bli ett sätt att ta kontrollen över Central- och Västeuropa. Dock hade priset för att hamna i denna position varit alltför högt; hela 27 miljoner döda och en total förstörelse av västra Sovjetunionen. Senare skulle det även visa sig att expansionen under Stalins ledning i Europa snarare var ett slut än en början. Det var USA som gick ur kriget som den nya världsmakten. Det var kombinationen av att gå oskadat ur kriget och att inneha den starka industriella potentialen med mer än 60 % av världsproduktionen som gav USA denna exklusiva ställning. Härmed inleddes en period av hegemoni lett av USA:⁶⁶

Åren närmast efter andra världskrigets slut gjordes stora ansträngningar för att ”avnazifiera” Tyskland.⁶⁷ Det innebar bland annat att söka ställa de tyska krigsförbrytarna inför rätta. Detta skedde i Nürnbergprocesserna. Den problematik som det innebar med de tyska minoriteterna utanför Tysklands gränser, den fråga som Hitler med stor medvind bedrivit under 1930-talet, kom att på ett handgripligt sätt lösas, genom att invånarna fördrevs från sina hem. Till exempel blev sudettyskarna avvisade från dåvarande Tjeckoslovakien. Cirka 10 miljoner människor fick skapa sig ett nytt liv i Tyskland. Det var människor som antingen flytt eller blivit deporterade från områden österut.⁶⁸

De segrar som den sovjetiska armén hade vunnit ledde till, att de tagit sig långt in i Centraleuropa. Det skulle ta mer än 40 år innan det sovjetiska greppet släppte. Efter kriget påbörjade sovjetunionen ett införande av det kommunistiska systemet i de länder som de hade lagt under sig. De länder de kontrollerade var: Polen, Rumänien, Ungern, Bulgarien och dåvarande Tjeckoslovakien. Även i dåvarande Jugoslavien kom motståndsledaren, Tito, att införa en kommunistisk regim.⁶⁹

1947 kom USA under ledning av Harry S. Truman att börja följa en politik, vars syfte var att motverka kommunismens spridning i världen. USA försökte förhindra att kommunistiska partier inte kom till makten i Västeuropa. Bland annat genom Marshallplanen.⁷⁰ Detta skedde analogt med Trumandoktrinen.⁷¹ Den förstnämnda

⁶⁵ Grant, Reg, 2004, s. 49.

⁶⁶ Hult, Bo, 2004, s. 57.

⁶⁷ Grant, Reg, 2004, s. 50.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Grant, Reg, 2004, s. 50.

⁷¹ Cramér, Per, 1994, s. 55.

presenterades av den amerikanska utrikesministern George Marshall vid ett tal vid Harvarduniversitetet i juni 1947. Planen, som var ett amerikanskt biståndsprogram för återuppbyggandet av Europa, innebar att USA erbjöd ekonomisk hjälp på villkor att Europas stater ingick ett ekonomiskt samarbete.⁷² Den av Truman i mars 1947 formulerade utrikespolitiska grundsynen, Trumandoktrinen, innebar att USA avsåg ge ekonomisk och militär assistans till de stater som riskerade att hamna under ett kommunistiskt maktövertagande.⁷³ Den ökade internationella spänningen analogt med Trumandoktrinen gjorde, att intresset i Washington ökade för att arbeta för en snabb ekonomisk återuppbyggnad i Västeuropa.⁷⁴

Marshall påpekade nödvändigheten av att utveckla ett ökat samarbete mellan Marshallhjälpens mottagarstater. I presentationen av Marshallhjälpen sökte Marshall, trots underförstådda varningar riktade mot Sovjetunionen och dess allierade, i viss mån distansera sig från Trumandoktrinen. Trots försök till politisk neutralitet i Marshalls tal kom ändå den politiska delningen av Europa att bekräftas. Även om de amerikanska stödåtgärderna erbjöd hjälp till samtliga europeiska stater, valde den av Sovjet utsända delegationen som deltog i planeringskonferensen i Paris att resa hem. De ansåg att hjälpen var alltför förknippad med politiska villkor som de ansåg oacceptabla. Detta fick som följd att de östeuropeiska stater som erbjuds stöd kom att avböja detta efter direktiv direkt från Moskva.⁷⁵

Den allians som fanns under krigstiden mellan västmakterna och Sovjetunionen kom strax efter att den gemensamma fienden tvingats till villkorslös kapitulation att förbytas mot en ökande starkt ideologiskt färgad polarisering. Något som fick till följd, att en mer eller mindre global militär/politisk maktbalans etablerades. Detta nya slags krig kom att kallas för det kalla kriget mellan öst och väst och fick till följd att det skedde en delning av Europa.⁷⁶

Ytterligare något som USA tog som sin uppgift efter krigsslutet, var att de år 1949 bildade NATO, The North Atlantic Treaty Organization inom vilket USA tog på sig rollen att försvara Västeuropa vid ett eventuellt sovjetiskt anfall.⁷⁷

Redan när FN:s stadga undertecknades i San Francisco 26 juni 1945 hade samarbetet mellan de allierade blivit en fasad bakom vilken ett flertal meningsskiljaktigheter gömde sig. Det var när den gemensamma fienden besegrats som motivationen till att hålla samman

⁷² Cramér, Per, 1994, s. 55.

⁷³ Ibid., s. 47.

⁷⁴ Ibid., s. 48.

⁷⁵ Ibid., s. 55-56.

⁷⁶ Ibid., s. 45-46.

⁷⁷ Grant, Reg, 2004, s. 50.

försvann. Konferensen i Potsdam var det sista stora mötet där de allierade hade en enad front.⁷⁸

Det var inte bara i Europa som kartan ändrades efter andra världskrigets slut. Även i Asien och Afrika hade det inletts en befrielseprocess efter det att kolonialmakterna hade mött på motstånd 1941-1942 mot Japan. Det var andra världskrigets lidanden som hade fått viljan att hålla kvar vid kolonierna att minska. Förståelsen av, att det kanske kunde komma en postkolonial värld och ett politiskt oberoende hade förstärkts under krigsåren. En förståelse som främst uppkommit bland eliter och bredare lager i kolonierna.⁷⁹

Dock bör det påpekas, att efterverkningarna av andra världskriget inte bara var av negativ karaktär. För Storbritanniens, Frankrikes, Tysklands och Italiens del fick krigets fasor följden, att de glömde alla tidigare oförrätter och gick samman i Europeiska unionen och NATO. Detta innebar att ett nytt krig dem emellan inte skulle komma upp på dagordningen. Något så ovanligt, som att Europas folk och deras statsmakter hade lärt sig av historien inträffande.⁸⁰

⁷⁸ Hult, Bo, 2004, s. 58.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Grant, Reg, 2004, s. 50.

3. Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän

Bonhoeffer menar att det inte går att tänka sig människan ”i och för sig”.⁸¹ Eftersom detta påstående skulle ta bort människan från hennes sociala verklighet, från tid och rum och till och med göra människan till en abstraktion.⁸²

I det sista ”fria” riksdagsvalet den 5 mars 1933 röstade Bonhoeffer på det katolska centrumpartiet, (Zentrumspartei). En röst som troligtvis var ovanlig för en evangelisk präst.⁸³ Detta ställningstagande indikerar tydligt, att Bonhoeffer inte tillhörde de nationellt konservativa grupperna. Under den period då Bonhoeffer arbetade med konfirmander hade han kommit i kontakt med Berlins arbetarbefolkning. Men i det riskabla politiska uppdrag, som Bonhoeffer erhöll under den period då han befann sig i den politiska motståndsrörelsen kom han inte att förespråka någon deciderad syn på det postnazistiska samhällsskickets utformning.⁸⁴

Bonhoeffers gode vän och även student Eberhard Bethge, gift med Bonhoeffers systerdotter Renate, var den man som lyckades rädda Bonhoeffers manuskript och brev till eftervärlden. Under andra världskriget var Eberhard Bethge internerad i Italien. Trots att han stod under bevakning lyckades han kommunicera med Bonhoeffers familj och gömma värdefulla dokument, som kunde kopplas samman med Bonhoeffer. Bethge blev dömd till döden och domen skulle verkställas den 15 maj 1945. Men freden gjorde att han den 7 maj kunde promenera ut ur fängelset som en fri man. När Bethge släpptes ur fängelset visste han inte att Bonhoeffer var död. Det dröjde ytterligare en månad innan han nåddes av beskedet. Det var då som han tog på sig uppgiften att redigera Bonhoeffers handskrifter. Något som väckte visst uppseende, men inte förrän Bethge föreläste om handskrifterna i New York 1960 blev Bonhoeffer känd utanför kretsen av aktiva ekumener och en bredare anglosachsisk läsekrets fick upp ögonen för honom. Genom Bethge blir Bonhoeffer en av 1900-talets mest återropade teologer och kristna personligheter.⁸⁵

3.1 Uppväxten

Bonhoeffer och hans tvillingsyster Sabine föddes den 4 februari 1906 i Bredlav, Tyskland. De föddes i en stor familj om 8 personer. Familjen var kultiverad och av övre medelklass. Hans pappa Karl Ludwig var en välkänd psykolog och var en stor auktoritet inom psykiatri och neurologi. Bonhoeffers mamma, Paula var född Hase. Hennes pappa hade varit kaplan

⁸¹ Lind, Martin, 1975, s 134.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid., s. 127.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Björn, Ryman, 2010, s. 71-73.

till kejsaren och hennes farfar var den kända 1800-tals kyrkohistorikern Karl von Hase. Familjen flyttade till Berlin 1912, där pappa Karl Ludwig blivit professor i psykiatri vid universitetet. Det var en god miljö att växa upp i för Bonhoeffers. Uppväxten i denna gynnsamma atmosfär av Tysklands finaste liberala tradition och i en familj där kärlek och glädje var kopplad till vederbörlig etisk ansvarsfullhet medförde att Bonhoeffer blev både fysiskt och psykiskt stark. Förutom en god student var Bonhoeffer framstående inom sportsliga aktiviteter och en begåvad pianist⁸⁶

Bonhoeffers mamma hade avlagt lärarexamen. Detta var ovanligt för kvinnor på den här tiden. Moderns examen möjliggjorde att hon undervisade barnen i hemmet. Vid varje läsårskifte fick barnen redogöra för sina kunskaper för skolmyndighetens lärare. Modern undervisade även andra barn i grannskapet och de flesta av hennes elever hade höga betyg, vilket resulterade i att det var möjligt för flera av dem att hoppa över skolklasser. Detta resulterade i en tidigare studentexamen och detta gällde även för Bonhoeffer, som tog studenten redan vid 17 års ålder.⁸⁷

3.2 Utbildning

Direkt efter studentexamen begav Bonhoeffer sig till Tübingen för att studera teologi. Att valet av studieort kom att falla på just Tübingen, berodde på en tradition inom familjen, som innebar att man skulle studera i den stad där ens far hade studerat. I samma stad bodde även Bonhoeffers farmor, som då var i en ålder av 80 år. Hos henne kom Bonhoeffer att bo periodvis. Trots ålderskillnaden kom dessa båda att utveckla en djup och intellektuell relation som varade ända fram till farmoderns bortgång. Bonhoeffers studier av teologi i Tübingen var hans första möte med den akademiska teologin. Han studerade grunderna noggrant utan att binda sig för någon särskild inriktning. Hans strävan var att få en mer allmän orientering. En teolog som kom att sätta spår hos Bonhoeffer var bibelvetaren Adolf Schlatter. Vid sidan av litteratur om Luther, var Adolf Schlatter den teolog som var mest läst av Bonhoeffer⁸⁸

När Bonhoeffer hade studerat i Tübingen under ett drygt år, skrev han in sig vid universitetet i Berlin.⁸⁹ Men innan han begav sig till Berlin tillbringade Bonhoeffer en termin i Rom. Han begav sig dit tillsammans med sin äldre bror Klaus. Rom var för många tyskar i Bonhoeffers ålder ett tveklöst intellektuellt och kulturellt centrum. Redan under slutet av 1800-talet utgjorde Rom med sina pampiga byggnader, sin historia och litteratur en

⁸⁶ Godsey, D., John, s. 19.

⁸⁷ Lind, Martin, 2006, s. 2006, s. 27-28.

⁸⁸ Ibid., s. 20.

⁸⁹ Godsey, D John, 1960, s. 20.

stark påverkan i Tyskland. Detta berodde främst på, det för Tyskland ofördelaktiga, fredsfördraget i Versailles. De större städerna som Paris, London och New York påminde alltför mycket om Tysklands förluster och misstag. Det var inte bara Roms starka påverkan på tysk kultur som gjorde att Bonhoeffer uppskattade att få resa till denna stad. Det fanns också ett släktargument för att resa till Rom. Staden var förknippad med hans mors sida av släkten. Hans mors morfar hade besökt staden inte mindre än 20 gånger. Vilket kan förklara varför Bonhoeffers mor starkt uppmuntrade Romresan.⁹⁰

Efter resan till Rom begav sig Bonhoeffer till Berlin för att fortsätta sina studier i teologi. Under åren 1924-27 studerade han vid universitetet i Berlin och vid endast 21 år avlade han doktorsexamen.⁹¹ På universitetet i Berlin fanns den åldriga och världsberömda professorn i kyrkohistoria Adolf von Harnack. Denne man blev imponerad av Bonhoeffers arbete och försökte med stor iver övertala Bonhoeffer att specialisera sig på kyrkohistoria.⁹² Trots att Bonhoeffer tillhörde Harnacks seminarium i minst tre terminer och främst studerade den tidiga kyrkans grundläggande historia,⁹³ blev det ämne som intresserade Bonhoeffer mest systematisk teologi. Professorn i detta ämne, Reinhold Seeberg var den man som Bonhoeffer kom att ha som handledare för sin teologi doktors examen.⁹⁴

Förutom Seeberg kom Adolf Deissman, som var professor i Nya testamentet, att få stor betydelse för Bonhoeffer. Professor Deissman engagerade sig ekumeniskt och deltog i de stora ekumeniska mötena *Life and Work* i Stockholm 1925 och *Fait and order* 1927 i Lausanne. Senare kom Deissman att öppna vägen för ekumeniska kontakter för Bonhoeffer genom att ge honom goda rekommendationer.⁹⁵

Bonhoeffer började arbeta på sin doktorsavhandling redan som 19-åring. Den handlade om kyrkan, om de heligas gemenskap. Bonhoeffer ville beskriva kyrkan sociologiskt, som en faktisk företeelse, men han ville också försöka förstå kyrkan, som den skildras i bibeltexterna. Det kan tyckas lite märkligt att den person, Seeberg, som inte hade gett honom bra betyg var den han valde som sin handledare.⁹⁶

1927 lägger Bonhoeffer fram sin avhandling, *Sanctorum Communio: a Dogmatic Investigation of the Sociology of the Church*, (*Sanctorum Communio: Eine dogmatische*

⁹⁰ Lind, Martin, 2006, s. 21.

⁹¹ Ibid., s. 31.

⁹² Godsey, D., John, 1960, s. 20.

⁹³ Lind, Martin, 2006, s. 32.

⁹⁴ Godsey, D., John, 1960, s. 20.

⁹⁵ Lind, Martin, 2006, s. 33.

⁹⁶ Ibid., s. 36.

Untersuchung zur Soziologie der Kirche). Av Karl Barth kom detta arbete att kallas för ett ”teologiskt mirakel”:⁹⁷

Bonhoeffer menar i doktorsavhandlingen, att kyrkans uppgift skall förstås i ett socialt perspektiv. Redan i hans avhandling kan man se det, som mycket senare framkommer i fängelsebrev. Det, att kyrkan lever för andra, att Jesu vänner är kallade att ge sina liv för andra. För människan kan bara den stora befrielsen ges enskilt, (pro me), men också endast utifrån, (extra me). Människan måste få höra att skulden tas från just den människan och inte från människor i allmänhet. Detta leder till att kyrkan är nödvändig. Men det kan inte vara en kyrka i allmänhet utan en konkret kyrka. Det måste vara så, att en konkret människa säger de befriande orden till den enskilde.⁹⁸

Sanctorum Communio representerar Bonhoeffers oberoende bidrag till den nya teologiska rörelsen vilken kämpade mot övertron till 1800-talets konsekvensteologi genom en ny och frisk förståelse av Guds värld.⁹⁹

3.3 Bekännelsekyrkan

Böckerna *Efterföljelse* och *Liv i gemenskap* är Bonhoeffers mest kända böcker. Båda dessa böcker är förknippade med Finkenwalde. Det var där Bonhoeffer ledde en prästutbildning och i den miljön kom dessa båda böcker att växa fram.¹⁰⁰

De flesta protestanter i Tyskland i början av 1900-talet tillhörde någon av de landsortskyrkor som skapats genom sammanslagningar av lutherska respektive reformerta kyrkor i början av 1800-talet. På grund av att många människor blev påtvingade dessa kyrkounioner, valde de att bli lutheraner eller till och med emigrera. Efterhand blev det känt vid dessa unierade landsortskyrkor, att den teologiska utbildning som gavs vid universiteten inte var tillräckligt för att kunna tjänstgöra som präst. Krav ställdes som ledde till beslutet, att man, för att kunna tjänstgöra som präst, även måste studera vid ett prästseminarium.¹⁰¹

1933 när Hitler tog makten över Tyskland, ville han också ta makten över kyrkorna. Det var som en reaktion på nazifieringen av det tyska kyrkolivet som Bekännelsekyrkan kom att växa fram. På den teologiska fronten var kyrkan influerad av den reformerta

⁹⁷ Godsey, D John, 1960, s. 22.

⁹⁸ Lind; Martin, 2006, s. 36-37.

⁹⁹ Godsey, D., Johan, s. 26.

¹⁰⁰ Johansson, Torbjörn, 2007, s. 29.

¹⁰¹ Ibid., s. 107.

professorn Karl Barth som även var en av ledarna för Bekännelsekyrkan. Vid sidan av honom fanns Bonhoeffer.¹⁰²

Den av Hitler understödde riks-biskopen Ludwig Müller, ledare för den gammalpreusiska unionen, beslöt i mars månad 1934 att stänga flera prästseminarier. Det var i samband med denna händelse som den tyska Bekännelsekyrkan, die Bekennende Kirche, fattade beslutet att starta fem prästseminarier.¹⁰³

När Bonhoeffer började arbeta med Bekännelsekyrkan var han ung och pådrivande. Egenskaper som gjorde honom till en självskrivna ledare för ett av prästseminarierna. Han utsågs att leda det som låg i Finkenwalde. Inte mindre än 700 elever kom att undervisas på de fem seminarier som hölls där. Det var riskfyllt för studenterna att studera där. Under andra världskriget kom många av dem att få sätta livet till. Det var seminarierna som blev den framgångsrikaste delen av Bekännelsekyrkan. På hösten 1937 stängde Gestapo seminariet i Finkenwalde. Det arbete som Bonhoeffer la ner för att utbilda blivande präster hade på olika sätt förberetts under hela hans liv dels genom hans studier både i Tyskland och utomlands och dels genom skapandet av hans stora kontaktnät.¹⁰⁴

Det kan vara lätt att tro att Bonhoeffer blev frustrerad av att Gestapo ingrep i verksamheten och försökte få den att försvinna. Men tvärt om tyckte Bonhoeffer, att detta var av helt underordnad betydelse. Bonhoeffer hade ett ärende och det var att skriva *Efterföljelse*; en bok, ur vilken han under de fem seminariekurserna föreläste. Några av de teman som förekommer i boken är: Kristi efterföljelse, den synliga kyrkan, det nya livet enligt Paulus, den konkreta etiken enligt Paulus, församlingsuppbyggandet och församlingstukt i Nya testamentet. Gestapo lyckades inte få Bonhoeffer att avstå från att skriva boken. När Gestapo stängde Finkenwalde i september 1937 hade boken redan sänds till tryckeriet. Under tiden som Finkenwalde var öppet skrev Bonhoeffer *Efterföljelse* och efter att det stängts skrev han *Liv i gemenskap*. Långt innan han skrev den boken hade han fått förfrågningar om att skriva om det kommunitetsliv i Finkenwalde som boken handlar om. Han ombads skriva ner det han praktiserat med sina elever. Men det var först när Finkenwalde stängdes, som han själv ansåg, att han behövde skriva ner det.¹⁰⁵

Även om Gestapo stängde seminariet i Finkenwalde försvann inte utbildningen helt utan den kom att flytta till Hinterpommen och fortsatte där under liknande om än enklare och former i ytterligare 2,5 år. De studenter som gick utbildningen kom även att verka som ett slags hjälppräster i närliggande församlingar. 1940 satte Gestapo punkt även för

¹⁰² Johansson, Torbjörn, 2007, s. 107-108.

¹⁰³ Imberg, Rune, 2007, s. 107.

¹⁰⁴ Ibid., s. 110.

¹⁰⁵ Ibid., s. 113.

utbildningen i Hinterpommern. Det var inte bara själva utbildningen som stoppades, utan även Bonhoeffer förbjöds att tala på grund av ”folkomstörtande verksamhet” som Gestapo uttryckte det.¹⁰⁶

Idag finns bara bitar av grunden kvar av seminariet i Finkenwalde.

Det unika med Bekännelsekyrkan var, att den kom att stanna kvar i sin gamla landskyrka på samma gång som man byggde upp en självständig parallellstruktur inom flera områden som t.ex. prästutbildningen.¹⁰⁷

3.4 Motståndsmän

Även om Bonhoeffers agerande kan förklaras av hans kristna livssyn, utvecklade Bonhoeffer inte någon avslutad systematisk motståndsteologi. Bonhoeffer var inte en motståndsteolog. Han var en teolog i motståndarbete. Bonhoeffer kan inte bli beskriven eller förstådd som en Kristen motståndsteoretiker.¹⁰⁸ Bonhoeffer var en av dem som redan från början misstrodde Hitler och hans propaganda. Bonhoeffer var även en av de första som öppet kom att uttrycka sin kritik mot Hitler och nazismen. Bonhoeffer påpekade att Hitlers agerande bara kunde förstöra det land och det folk som Hitler sa sig älska.¹⁰⁹

Under de tre år som Bonhoeffer arbetade med *Ethics* förändrades situationen i Tyskland med stor hastighet.¹¹⁰ När Gud blir människa i Jesus Kristus blir världen och mänskligheten försonad med Gud. I Jesus Kristus är Gud förenad med mänskligheten, all mänsklighet är accepterad av Gud och världen är försonad med Gud. Det är denna försoning som är Bonhoeffers löfte, hans metodologiska startpunkt för *Ethics*.¹¹¹

Bonhoeffer menar, att det är lättare att förklara vad etik inte är, än vad den är. Bonhoeffer menar, att det inte finns någon bok, där allt är uppskrivet eller att det finns en etiker som vet vad som skall göras och inte skall göras.¹¹² Bonhoeffer menar, att etik och etiker inte konstant blandar sig i livet. En etiker och en etik drar snarare uppmärksamheten

¹⁰⁶ Johansson, Torbjörn, 2007, s. 30.

¹⁰⁷ Imberg, Rune, 2007, s. 108.

¹⁰⁸ Dramm, Sabine, 2009, s. 239.

¹⁰⁹ Raum, Elizabeth, 2003, s. 58.

¹¹⁰ Bonhoeffer, Dietrich, 2005, s. 420.

¹¹¹ Ibid., s. 7.

¹¹² Bonhoeffer, Dietrich, 2005 s. 369-70.

till den oro och den sönderslitning som alla livserfarenheter kommer ifrån. De drar uppmärksamheten från dess gränslinje genom det som skulle varit. Etik och etiker menar inte att beskriva hur vara god som sådan, det är ett slut i sig självt. Eftersom de talar strikt ur ett etiskt perspektiv, från det som skulle varit, från det som är erfaret på gränslinjen, försöker etik och etiker skapa rum för det etiska och hjälper då människor att leva med andra.¹¹³ En etisk diskussions värde beror inte endast på det som sägs, utan även på vem som säger det. En etisk diskussions värde beror inte endast på det rätta innehållet i det som sägs, utan även på om talaren är auktoriserad att säga det.¹¹⁴

Bonhoeffers handlingar präglas av, att han är en man som tror på en Gud som lider med människorna och en Gud som agerar med kärlek och är förlåtande gentemot människor.¹¹⁵ Därför säger Bonhoeffer ja till att medverka till att försöka störta Hitler. I detta ja finns en medvetenhet om risken att handla fel, men även risken att äventyra sin egen existens.¹¹⁶

3.6 Dilemmat om skuldfrågan

De erfarenheter Bonhoeffers gjorde, ledde till att vi idag kan säga att Bonhoeffer var en förelöpare när det gäller att leva med hoppet och på samma gång leva med skulden. Bonhoeffers förståelse av kristen tro kan ge en etisk frigörelse som gör handling möjlig. Uppenbarligen var det hans speciella huvudbry och belastning, att låta sitt samvete att vila på detta. Det speciella med Bonhoeffers frigörande skulddeklaration var att leva med dilemmat; att inte göra något innebär skuld och att handla innebär skuld, genom handlande bli veterligen skyldig och att leva med denna kunskap inför Gud¹¹⁷

Bonhoeffer menade ändå att mord fortfarande är mord även om det är ett mord på Hitler. Något som kan anses vara ett absolut nödvändigt mord. Därför måste man vara förberedd på, att själv ta på sig skulden för detta. Men det råder ingen tveksamhet om att Bonhoeffer ansåg, att detta mord måste utföras, eftersom han säger, att om han bara kunde ta sig tillräckligt nära Hitler, så skulle han själv utföra mordet genom att kasta en bomb på honom.¹¹⁸

Bonhoeffer var under sina tidiga universitetsår både konservativ och nationalist likt sina studiekamrater.¹¹⁹ Bonhoeffer var inte primärt politiskt intresserad i vanlig mening, han var

¹¹³ Bonhoeffer, Dietrich, 2005 s. 370.

¹¹⁴ Ibid., s. 371.

¹¹⁵ Raum, Elisabeth, 2003, s. 154.

¹¹⁶ Dramm, Sabine, 2009, s. 211.

¹¹⁷ Ibid., s. 241.

¹¹⁸ Schlingensiepen, Ferdinand, 2010, s. 274.

¹¹⁹ Ibid., s. 20.

mer intresserad av att Tyskland skulle vara ett land där alla kunde leva och bo.¹²⁰ Trots detta indirekta ointresse för politik, funderar han över vilket styre som skulle vara det bästa för Tyskland efter Hitler.¹²¹ Dock såg Bonhoeffer på dessa politiska handlingar ur en helt opolitisk synvinkel, nämligen som en handling av ånger.¹²²

Det kanske mest tydliga ställningstagandet och även det mest teologiska ställningstagandet vad gäller valet att bli motståndsmän, var frågan om skuld. Bonhoeffer hade sin kristna grundsyn att vila på och menade att Kristus är skyldig utan synd eftersom det är utav osjälvisk kärlek som Kristus tar på sig människornas skuld. Slutsatsen av detta blir, att varje människa som vill agera ansvarsfullt, vill göra det samma. Genom Jesus Kristus blir det en viktig del av en ansvarstagande handling som människan utan synd ger och älskar osjälviskt och utsätter sig därför för skuld. Med denna förståelse såg Bonhoeffer tydligt sin teologiska väg för ett deltagande i motståndsrörelsen.¹²³

3.7 Därför motståndsmän

Eftersom Jesus tog på sig skulden för alla människor så är alla som agerar ansvarsfullt skyldiga.¹²⁴ Bonhoeffer menar att en kristens ansvar och uppgift är att agera ansvarsfullt. Bonhoeffer ansåg, att han agerade som han måste, alltså ansvarsfullt och därför blev han skyldig för sina handlingar, även om det var nödvändiga. Jag uppfattar det som om det inte finns något tredje tillstånd av skuldfrihet. Alltså; att handla ger skuld och att inte handla ger också skuld. Det finns alltså inget tredje alternativ som skulle kunna ge skuldfrihet. Eftersom inneboende i Jesus Kristus så finns essensen av ansvarsfulla handlingar involverat i att de skuldfria blir skyldiga.¹²⁵

I strukturen på de ansvarsfulla handlingarna finns både viljan att bli skyldig och frihet.¹²⁶ Ansvarsfullhet och frihet är ömsesidiga motsvarande koncept.¹²⁷ Fria handlingar känns igen automatiskt som Guds handlingar, beslut som Guds vägledning, tilltaget som Guds nödvändighet.¹²⁸ Men försöker människan handla ansvarsfullt och samtidigt försöker undkomma skulden, skiljer sig denna människa från den ultimata verkligheten av den mänskliga existensen. Den människan skiljer sig även från frälsningsmysteriet av Jesus

¹²⁰ Schlingensiepen, Ferdinand, 2010, s. 56.

¹²¹ Ibid., s. 267.

¹²² Rasmussen, Larry, 2005, s. 56.

¹²³ Ibid., s. 171.

¹²⁴ Bonhoeffer, Dietrich, 2005, s. 234.

¹²⁵ Ibid., s. 234.

¹²⁶ Ibid., s. 275.

¹²⁷ Ibid., s. 283.

¹²⁸ Bonhoeffer, Dietrich, 2005, s. 284.

Kristus syndfria bärande av skuld. Den människan har heller ingen del av den gudomliga rättfärdiggörelsen vilken hör ihop med denna tilldragelse.¹²⁹

Bonhoeffer talar om Machiavelli i *Ethics* och hans term *necessitá*. Vilken innebär att det i passande ansvarsfulla handlingar avvikande från området styrt av lagar och principer, från det normala och vanliga, istället är konfronterat med extra ordinära situationer av ultimata nödvändigheter, vilka är bakom någon möjlig reglering genom lagar. Inom politikens område betyder detta att kraften hos ett politiskt styre blir en politisk nödvändighet. Det kan inte ifrågasättas om sådana nödvändigheter behövs. Att förneka dem vore det samma som att upphöra att agera gentemot verkligheten. Det är säkert att dessa nödvändigheter, primitiva som livet självt, inte kan bli fångade av någon lag och aldrig kan bli lagar själva. De pekar direkt på den fria ansvarsfullheten hos någon som agerar. En ansvarsfullhet som inte är bunden till någon lag. Dessa handlingar skapar en extra ordinär situation och är i sin essens gränslinje fall. Dessa handlingar ger inte längre mänskligt resonemang (*ratio*) möjlighet att komma fram till varierande utgångsstrategier, men framställer frågan för *ultima ratio*. Inom politiken är denna *ultima ratio* krig men det kan även vara bedrägeri eller att bryta en överenskommelse för sitt eget livs nödvändighet. Inom det ekonomiska livet betyder det ödeläggelse för människors uppehälle på bekostnad av affärers nödvändigheter. *Ultima ratio* ligger bakom lagar av förstånd. Det är en irrationell handling. Men det skulle vara en fullständig missuppfattning om *ultima ratio* själv blev vänd till att bli en rationell lag. Ifall gränsfalls fall gjordes till norm, en slags *necessitá* teknik.¹³⁰

Extraordinära nödvändigheter appellerar till friheten för dem, som agerar ansvarsfullt. I detta fall finns det ingen lag. Inför faktum av sådana nödvändigheter, som kan driva dem till att göra detta hellre än det speciella beslutet.¹³¹ De som agerar ansvarsfullt tar på sig skulden. En handling som inte går att komma ifrån för en ansvarsfull person. I och med att de tar på sig skulden själva och inte lägger den på någon annan, står de för sin handling och tar därmed ansvar för den.¹³² *Necessitá* innebär nödvändigheter i en extra ordinarie situation, vilken inte lagen råder över. Bonhoeffer menar att en extra ordinär situation kräver *ultima ratio* handlingar med avsikt att återställa en situation då sådana handlingar inte längre behövs.¹³³

¹²⁹ Bonhoeffer, Dietrich, 2005, s. 276.

¹³⁰ *Ibid.*, s. 273.

¹³¹ *Ibid.*, s. 274.

¹³² *Ibid.*, s. 282.

¹³³ Rasmussen, Larry, 2005, s. 46.

Bonhoeffer menar att kristen existens är utsträckt mellan ansvarsfullhet och förlåtande och att det inte finns någon existens fri från skuld.¹³⁴ Bonhoeffer menade att människor blir skyldiga både genom att göra något och genom att inte göra något och den enda möjligheten är att avsiktligt acceptera skulden och hoppas på Guds förlåtande.¹³⁵

Rent sakligt gjorde Bonhoeffer inte något som han kunde skuldbeläggas för. Även om Bonhoeffer själv låter detta utgöra en slags grund i sin egen teologi, där begreppet Sculdübernahme spelar en undanskymd roll. Bonhoeffer tar på sig skulden för både vad hans landsmän och trossyskon gjort. I sin teologi utmanar Bonhoeffer både det enskilda levernet och det kristna gemenskapslivet.¹³⁶

¹³⁴ Dramm, Sabine, 2009, s. 210.

¹³⁵ Ibid., s. 211.

¹³⁶ Björn, Ryman, 2010, s. 37.

4. Sverige

Likt Norge och Danmark önskade Sverige hålla sig utanför kriget. Läget blev dock svårare när grannländerna hade övermannats av fienden, men trots det, kämpade Sverige för att söka hålla sig utanför kriget. Storbritannien fick ett klart avslag när de önskade skicka soldater genom Sverige för att hjälpa Finland. Något som de sovjetiska ledarna såg med tillfredsställelse. Däremot kom Sverige att tillåta Tyskland att skicka utrustning samt soldater genom landet på väg mot Norge. De avlösta soldaterna fick sedan tillstånd att göra sin återresa genom Sverige. Antalet soldater som kom att resa genom Sverige under andra världskriget uppgick till 140 000. Något som gjorde tyskarna belåtna. En belåtenhet som ökade när Sverige i ett senare skede även gick med på att låta tyska soldater resa från Norge via Sverige till Finland. Sveriges agerande under kriget kom att få efterföljder i form uppmaningar från omvärlden att Sverige borde varit ståndaktigare och sagt nej till Tyskland och Hitlers krav.¹³⁷

4.1 Neutralitet och säkerhetspolitik

Krav som stred mot det neutrala Sverige riktades mot landet. Krav som innebar att Sverige i några fall begick neutralitetsbrott genom att gå med på kraven.¹³⁸ Den 18 juni 1940 tog Sveriges samlingsregering beslut att säga ja till tyska krav på transitering av militär personal till och från Norge. Den så kallade permittenttrafiken. Detta handlande från regeringens sida skulle komma att prägla svensk utrikespolitik under andra världskriget. Beslutet har felaktigt kommit att framstå, som en symbol för förödmjukande undfallenhet. En av orsakerna till en mer öppen politik i transiteringsfrågan, var att krigshandlingarna i Norge hade upphört genom Norges kapitulation den 9 juni samma år. Samlingsregeringen hade tidigare påpekat att striderna i Norge var ett av huvudhindren för transitering.¹³⁹

Det förelåg ett flertal omskakande händelser under veckorna som föregick beslutet. Något som kan ge en förklaring till medgivandet. De allierade hade lämnat Dunkerque. Italien hade trätt in i kriget på Tysklands sida och regeringen Pétain hade begärt vapenstillestånd för Frankrike. Till dessa händelser kom en ökad tyngd i de tyska påtryckningarna. Efter det att minister Richter avlämnat sin rapport från sitt möte den 16 juni med den tyska utrikesministern von Ribbentrop var det inget av statsråden som yrkade på avslag på von Ribbentrops begäran. Till bakgrunden för beslutet skall även läggas att om britterna skulle anta ett fredsbud från Hitler, kunde ett fortsatt svenskt motstånd mot de tyska

¹³⁷ Fredriksson, Bengt, 2009, s. 187.

¹³⁸ Lindholm, Rolf, H., 2008, s. 65.

¹³⁹ Linder, Jan, 2002, s. 60-61.

kraven framstå som en meningslös heroisk gest. Till detta kom, att även Stalin var på krigsstigen.¹⁴⁰

I Per Albin Hanssons bevarade dagböcker finns anteckningar om att ”Så bröts våra kära och strikt hållna neutralitetslinje av insikten om det orimliga i nuvarande läge att ta risken av ett krig”.¹⁴¹ Ett uttalande som stämmer väl ihop med den förklaringsgrund för beslutet som menar, att ingen inom regeringen kunde ha någon klar uppfattning om vidden av sitt beslut. Hade dåvarande regeringen vetat att denna trafik skulle komma att pågå i tre år och omfatta över två miljoner tyska soldater och över 10 procent av det svenska järnvägsnätets kapacitet så är det fullt möjligt att beslutet hade blivit något annat.¹⁴²

Svensk neutralitetspolitik har rötter i 1800-talet och kom att utvecklas under det första världskriget. Men det moderna svenska sättet att tänka på neutralitet skulle komma att få sin prägel av de ovanliga politiska förhållanden som rådde före och under andra världskriget. Då läget var sådant att demokratin mer eller mindre upphörde att fungera på i stort sätt hela den europeiska kontinenten.¹⁴³

Tilliten till Nationernas Förbund minskade i samma takt som rädslan för Hitler och vad han kunde tänkas göra ökade. Till detta kom rädslan för diktatorerna i Italien och Spanien samt Stalins blodiga uppgörelser i svårtolkade Sovjetunionen. Hela det allmänna osäkerhetsläget ökade av att Frankrike och Storbritannien var upptagna av inrikespolitiska kriser, samtidigt som isolationistiska strömningar gjorde sig gällande i USA. Fram till Tysklands invasion av Polen den 1 september 1939 hade Hitler fritt spelrum för sin stortyska politik.¹⁴⁴

Svensk socialdemokrati tog neutraliteten som måttstock för sin politik när riksdagen i mars 1937 antog den lag som syftade till att förhindra frivilligt svenskt deltagande i det spanska inbördeskriget. Lagen genomdrevs trots att den socialdemokratiska pressen tydligt uttalat att sympatierna låg hos den spanska regeringen. Lagens långtgående non-interventionsprincip försvarades med, att den bidrog till att undvika en sammanstötning mellan stormaktsblocken. I verkligheten var det egentligen en fredsbevarande politik på de fascistiska staternas villkor, eftersom både Tyskland och Italien deltog med stridande förband på Francosidan.¹⁴⁵

Det ställningstagande som den socialdemokratiska regeringen gjorde visar på det inbyggda dilemma som finns för en neutral stat. Parter i konflikt har som regel olika grad av

¹⁴⁰ Linder, Jan, 2002, s. 61-62.

¹⁴¹ Ibid., s. 62.

¹⁴² Ibid., s. 62-63.

¹⁴³ Ibid., s. 138.

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Ibid.

intresse av att en tredje part förblir neutral. Det är därför som neutralitet som säkerhetspolitisk princip inte är neutral, utan har en inbyggd kraft att inleda negativa relationer med omvärlden. Den stat som både är neutral och alliansfri har inga ideal. Den tar heller inte ställning och har på samma gång svårt att inleda goda relationer. Vilket innebär att neutralitet är ett begrepp som innebär motsatsen till samarbete och engagemang för gemensamma värderingar. Det är detta som är förklaringen till varför de flesta utanför Sverige och Schweiz menar att neutralitet är ett negativt laddat begrepp.¹⁴⁶

Under åren efter andra världskriget kom begreppet ”Nordisk neutralitet” att bli Sveriges utrikesministers räddande begrepp för att undkomma den absoluta neutralitetens isolering och vanmakt. Norden kom att anses som ett neutralt block, även om Sverige som land vare sig eftersträvade eller önskade stå neutralt gentemot de nordiska grannländerna.¹⁴⁷

Ordet eftergiftspolitik har ofta använts för att beteckna den politik som samlingsregeringen förde 1940-41. Det rörde sig snarare om en balans- eller förhandlingspolitik, där regeringen både sökte bevara neutraliteten och undvika allt som eventuellt skulle kunna leda till ultimatum eller en brytning med Tyskland.¹⁴⁸

Många diskussioner har förts under åren som gått efter det att beslutet togs om att neutralitet var det som skulle gälla som Sveriges utrikespolitiska måttstock. Diskussioner som har behandlat denna neutralitet som om den inte endast var den självvalda säkerhetspolitiken för Sveriges del under andra världskriget, utan att den även kom att bli en mentalitet. Diskussioner som både har innebörden att neutralitet för Sverige var den enda tänkbara säkerhetspolitiska principen under andra världskriget extra ordinära situation och att grunden lades för uppfattningen att alliansfrihet i fred med neutralitet i krig är och fortsätter att vara målet för svensk säkerhetspolitik.¹⁴⁹ Även om Sveriges regering sa nej till flera av tyskarnas krav, som till exempel kravet, att i juli 1941 sända ytterligare en division genom Sverige. Det medgivande som gjordes 1940-41 kom dock att hårt sätta kurs för svenskt självmedvetande och på flera sätt forma bilden av Sverige under andra världskriget.¹⁵⁰

Den dominerande uppfattningen inom kyrkan under 1930-talet var, att politisk neutralitet var den rätta vägen för kyrkan. Erfarenheten av nazismen kom att påverka de kristna debattörerna. Under intryck av den politiska utvecklingen i Tyskland kom inom

¹⁴⁶ Linder, Jan, 2002, s. 138.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Johansson, Alf, W., 2004, s. 68.

¹⁴⁹ Linder, Jan, 2002, s. 146.

¹⁵⁰ Johansson, Alf, W., 2004, s. 69.

svensk kyrklighet att formuleras en politisk ansvarslinje bland dem som tidigare hade hävdad att kyrkan var opolitisk och neutral.¹⁵¹

Det övergripande målet för Sveriges politik under åren för andra världskriget var att söka hålla landet utanför kriget. Sättet för att söka förverkliga detta var neutralitetspolitiken. Överlag var denna politik effektiv, men vid ett par tillfällen fick denna politik ge vika. Eftersom det paradoxala inträffade att krigsriskerna några gånger bedömdes vara större om Sverige höll fast vid neutraliteten än om man gjorde avsteg från den.¹⁵²

4.2 Beredskapsläge

Ett datum, som är av stor vikt vid varje tolkning av svensk politik under andra världskriget är den 9 april 1940. Ett avgörande datum. Dagen för det tyska anfallet mot Danmark och Norge som ledde till att det neutrala Sverige hamnade inom den tyska inflytelsesfären. Genom att kontakterna västerut skars av genom den så kallade Skagenspärren kom Sverige i ett starkt beroende av Tyskland. Detta resulterade i, att hela den svenska krigsplanläggningen måste struktureras om. Ockupationen av Norge och Tyskland kom att stärka de nordiska samhörighetskänslorna. I Sverige kom de antinazistiska och antityska stämningarna att förstärkas. Men samtidigt uppstod en paradoxal situation, när samtidigt som öppet antinazistiska uttryck i pressen riskerade att drabbas av statlig repression uppfattades öppet pronazistiska uttalanden nästan som landsförräderi. Det var med vetskapen om sin vacklande ställning gentemot den bredare opinionen som Svensk socialistisk samling, det kvarvarande nazistpartiet, och det tyskvänliga Sveriges nationella förbund, ursprungligen en avknoppning från högerns ungdomsförbund, avstod från att ställa upp i det svenska riksdagsvalet 1940.¹⁵³

Den svenska krigsmaktens förmåga att avskräcka eventuella angrepp var visserligen begränsad, men det betyder inte, att den inte hade betydelse. För Tyskland kunde inte undgå att märka de intensiva rustningsansträngningarna från Svensk sida. Sveriges geografiska struktur, samt att insatser i Sverige skulle förhindra insatser på andra fronter i kriget, bidrog till att Tyskland avstod från en invasion av Sverige. Detta gynnade Sveriges rustningsansträngningar. Tyskarna drog slutsatsen, att så länge handeln fungerade, så var det inte meningsfullt att angripa Sverige. Ett av syftena med att angripa Danmark och Norge var att skydda Tysk-svensk handel.¹⁵⁴

¹⁵¹ Gunnarsson, Lars, 1005, s. 147.

¹⁵² Lindholm, Rolf, H., 2008, s. 65.

¹⁵³ Johansson, Alf, W., 2004, s. 66.

¹⁵⁴ Ibid.

Med facit i hand går det att konstatera att den tyska ockupationen av Danmark och Norge innebar en militärstrategisk pacificering av den skandinaviska halvön. En stor risk för Sveriges del efter den 9 april var ett större västmaktsangrepp mot Norge. Eftersom detta skulle leda till att Sverige skulle tvingas att ge upp permittenttrafiken samtidigt som risken var överhängande för att västmakterna skulle söka tvinga fram ett stopp för den svenska järnmalmsexporten. Att Sverige i ett sådant läge skulle ha kunnat undvika krig är svårt att se.¹⁵⁵

Sverige kom dock att bistå Finland med hjälp genom att bidra med omfattande materiell hjälp och krediter. Den Svenska frivilligkåren fick överta hela försvaret av norra Finland. Det var den största frivilligkår, som ett demokratiskt land har sänt för att hjälpa till under hela 1900-talet. Den Svenska regeringen fick påtryckningar från Finland om att sända en reguljär trupp. Detta kunde inte Sveriges regering gå med på, eftersom ett alltför starkt ingripande i Finland skulle ha kunnat leda till ett utnyttjande av västmakterna och till att Sverige drogs in i stormaktskriget.¹⁵⁶

4.3 Press

Det tyska hotet kom även att präglade regeringens hållning till den svenska opinionen. Det ansågs att alltför antinazistiska uttryck i offentligheten skulle underminera tilltron till den svenska neutraliteten. Denna uppfattning kom att kraftigt understödjas av tyskarna. De klagomål som tyskarna hade riktat mot den svenska pressen redan under 1930-talet kom inte att minska i samband med krigsutbrottet. Det krav som Tyskland ställde var att både regeringens politik skulle var neutral och opartisk samt att pressen skulle vara det. Inom vissa områden kom den svenska regeringen att anpassa sig. Det manades bland annat från statsmakterna till en återhållsam bedömning av rapporteringen och utvärdering av krigshändelser.¹⁵⁷ Något som jag tycker mig se en tendens till när jag bläddrat igenom två av de större dagstidningarna för den här tiden.¹⁵⁸

En ny statlig myndighet upprättades, Informationsstyrelsen, med huvuduppgift att vägleda pressen i frågor rörande försvaret. Denna handling från regeringens sida uppfattades av många som förstadiet till ett censurorgan. En uppfattning som kom att förstärkas när regeringen i juni 1940 genomförde ändringar i grundlagen för att kunna införa förhandscensur i "händelse av krig eller krigsfara".¹⁵⁹ Med baktanken att få den svenska

¹⁵⁵ Johansson, Alf W., 2004, s. 66

¹⁵⁶ Ibid., s. 67.

¹⁵⁷ Ibid., s. 68.

¹⁵⁸ *Göteborgsposten och Svenska Dagbladet*.

¹⁵⁹ Johansson, Alf, W. 2004, s. 69.

pressen att skriva i mildare ordalag, kom regeringen att starta ett projekt, där de åtalade eller drog in tidningar om det visade sig att de innehöll något som kunde uppfattas som obehagligt av tyskarna eller på annat sätt kunde skada svensk säkerhetspolitik. Det var främst den press med åsikter på ytterkanterna som till exempel kommunisternas, syndikalisternas men även nazisternas press som drabbades av regeringens handlingar, av regeringens så kallade beslagspolitik. Regeringens försök att hindra spridningen av press, de ansåg olämplig hamnade under transportförbudet.¹⁶⁰

I Informationsstyrelsens verksamhet ingick också att den lämnade information från kristidskommissionerna till pressen. Detta innebar en svårighet för informationsstyrelsen nämligen att vara ett informationsorgan för en regering som inte ansåg sig kunna lämna mer än sparsamma upplysningar i just de frågor som allmänheten ansåg sig behöva ha mest information om. Detta stärkte ytterligare uppfattningen, som delades av många, att Informationsstyrelsen var ett organ som snarare mörklade än ett organ som gav information.¹⁶¹

En särskilt angelägen uppgift för Informationsstyrelsen, SIS, blev att hålla ett vakande öga på Tidningarnas Telegrambyrå, TT, vilken spelade en mittenroll för tidningarnas utrikesbevakning och vars uppgift var att svara för nyhetssändningarna i radio. Till SIS knöts ett Pressråd, senare ombildat till Pressnämnden. Detta besattes av ett antal framstående redaktörer och representanter för pressens organisationer. De hade alla den huvudsakliga uppgiften att arbeta för en självcensurerande svensk press.¹⁶²

En övervägande majoritet av svensk press inrättade sig i leden av de nya bestämmelserna. Dock valde ett litet antal tidningar att inte göra det. De som främst stack ut hakan och trotsade var *Göteborgs Handels-och Sjöfarts-Tidning* med Torgny Segerstedt som chefredaktör och den av socialdemokraten, tidigare kommunisten, Ture Nerman utgivna antinazistiska veckotidningen *Trots allt!* Följderna blev indragningar.¹⁶³

Den person som kanske tydligast kan hänföras till den grupp av Svenskar som på bred front visade civilkurage mot nazismen var Torgny Segerstedt. Han gick till särskilt hårt angrepp på de präster inom Göteborgs stift, vilka stod bakom den då privat ägda tidningen *Göteborgs Stifts Tidning* och dess chefredaktör, kyrkoherden i Säve, Ivan Rhedin.¹⁶⁴

Göteborgs Stifts Tidning var ett organ för den schartauanska delen av gammalkyrkigheten och var likt *Kyrka och Folk* en försvarare av luthersk tro. Av den

¹⁶⁰ Johansson, Alf, W. 2004, s. 69.

¹⁶¹ Linder, Jan, 2002, s. 158.

¹⁶² Ibid., s. 159.

¹⁶³ Johansson, Jan, W., 2004, s. 69.

¹⁶⁴ Ryman, Björn, 2010, s. 39-40.

kyrkohistoriska forskningen har tidningen fått beteckningen pronazistisk eftersom den var ett tillspetsat organ och inte kan sägas vara representativ för Svenska kyrkan. Tidningen drev vid den här tiden en aggressiv linje och stötte sig med många. *Göteborgs Stifts Tidning* kan ses som en slags ventil långt ut på högerkanten, där missnöjet med det moderna demokratiska samhället fann ett utrymme.¹⁶⁵

Det som både kom att bli toppen och vändningen på regeringens åtgärder mot pressfriheten var beslaget av hela 17 tidningar under mars månad 1942. Orsaken var att de innehöll artiklar om hur norska motståndsmän torterades av tyskarna. Efter denna händelse kom beslagen av tidningar att minska och de positiva åsikterna för västmakterna kom att bli allt mer synliga. Det var den tyska våldspolitiken i Norge som fick den antinazistiska opinionsbildningen att öka. Liksom deporteringen av 500 norska judar under november 1942. Den senare händelsen kom att öppna upp ögonen för en medvetenhet om händelserna på kontinenten. Däremot fanns det i Sverige vid den här tiden ingen tydlig uppfattning om vad som hände i Polen och på östfronten.¹⁶⁶

Förutvarande ecklesiastikministern Arthur Engberg har skrivit angående händelserna i Norge att de ”sätta en outplånlig skamfläck på vår civilisation”.¹⁶⁷ Arthur Engberg, (1888-1944), var en socialdemokratisk politiker och tidningsman. Under åren 1917-1940 var han riksdagsledamot i andra kammaren och från 1932 till juni 1939 var han ecklesiastikminister, med ett uppehåll under sommarhalvåret 1936. 1940 blev han landshövding i Västernorrlands län.¹⁶⁸ Vilket innebär att han inte var en av beslutsfattarna under perioden för beslagpolitiken och transportförbudet. Dock kom Sverige att erbjuda sig att ta emot alla norska judar och från och med oktober 1943 kunde de flesta av de danska judarna fly över till Sverige.¹⁶⁹

Något som bör påpekas i samband med en diskussion om pressituationen under krigsåren är, att ett genomgående drag i kristna texter som behandlar samhällsfrågor är både oklarhet och att de är intetsägande. Detta grundar sig i att kristendomen¹⁷⁰ i sig är oprecis och paradoxal i samhällsfrågor. Kristendomen är både främmande för och aktuell i samhällslivet. Vid en genomsökning ställs man inför en metodologisk svårighet som är källmaterialets heterogena karaktär. De olika skrifterna vänder sig till olika kategorier av läsare. De har en variation i syfte, innehållsmängd, periodicitet och upplagestorlek. Detta

¹⁶⁵ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 38.

¹⁶⁶ Johansson, Alf, W., 2004, s. 69.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ http://sv.wikipedia.org/wiki/Arthur_Engberg

¹⁶⁹ Johansson, Alf, W., 2004, s. 69.

¹⁷⁰ **Källkritisk anmärkning:** Här är lite oklart vad Gunnarsson syftar på när han talar om kristendomen. Då titeln på hans avhandling antyder att avhandlingen handlar om Svensk kyrklighet tolkar jag det som att den Kristendom han syftar på är den Svensk kyrkliga.

problem kan dock lösas genom att dessa skillnader tas i beaktande vid en analys. Däremot är politiska ställningstaganden möjliga att utläsa oberoende av skrifternas olika syften eller karaktärer.¹⁷¹

¹⁷¹ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 36-37.

5. Svenska kyrkan

Registrerat trossamfund är den associationsform vilken utgör en rättslig grund för Svenska kyrkan. Svenska kyrkans församlingar, kyrkliga samfundigheter och stift är registrerade, organisatoriska delar av Svenska kyrkan. De har en egen rättskapacitet. Svenska kyrkan är en öppen folkkyrka, där en demokratisk organisation och kyrkans ämbeten i samverkan bedriver en rikstäckande verksamhet. Svenska kyrkan är ett evangelisk-lutherskt trossamfund. Detta framträder som församlingar och stift, men Svenska kyrkan har också nationella organ. Alla medlar i Svenska kyrkan betalar en avgift.¹⁷²

Svenska kyrkan är en del av Kristi världsvida kyrka. Det går även att säga, att kyrkan, ”det som tillhör Herren” kommer av det grekiska ordet Kyriakos.¹⁷³ Man kan också tala om kyrkan som Guds folk, alltså de människor som samlas kring Ordet och sakramenten. Eller tala om kyrkan som Kristi kropp som alla kristna tillhör och då utgör olika delar av. Alla med sin uppgift.¹⁷⁴

Det bör dock påpekas, att alla de ovanstående uttrycksätten behandlar den Kristna närvaron i världen och den kristna uppgiften och den kristna gemenskapen. Det handlar inte om organisationen.¹⁷⁵

I ett sammandrag går det att förklara Svenska kyrkan som ett evangeliskt lutherskt trossamfund, vilken är en del av den allmänliga och apostoliska kyrkan. Den är både en bekännelsekyrka och en folkkyrka. Kyrkan är även en episkopal kyrka och en kyrka präglad av ett folkligt förankrat självstyre.¹⁷⁶

5.1 Kyrkan och politiken

Under åren omkring 1930 fanns en ökande och speciell kriskänsla inom kyrkan. Detta kom att bli bakgrunden till de kristna debattörernas ställningstagande till nazismen. Det karaktäristiska draget för den kristna demokratidebatten var, att den låg nära den allmänna debatten om den kulturella krisen. Det var den sekulariserade kulturen som kritiserades. Eftersom det demokratiska samhället kom att kopplas samman med den sekulariserade kulturen, vilken var distanserad från kyrkliga ideal. Sett ur den kristna kyrkans perspektiv råder det alltid mer eller mindre kris i världen. Vilket medför att det är kyrkans uppgift att visa på det samt predika omvändelse.¹⁷⁷

¹⁷² Ekström, Sören, 1999, s. 41.

¹⁷³ Ibid., s. 51.

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Ibid., s. 55.

¹⁷⁷ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 88.

Vid tiden före andra världskriget ansåg de kristna debattörerna att demokratins framgång var en fråga för ett bra moraliskt medvetande. Något som innebar att vid demokratiska diskussioner uppehöll sig de kristna debattörerna vid de värderingar de ansåg borde sätta sin prägel på den demokratiska styrelseformen. Det går att sammanfatta det för den här tiden kristna demokratiska medvetandet som respekt för människovärdet samt ansvarsmedveten tjänst. De kristna debattörerna ansåg vidare, att demokratins intressesplittring och käbbel mellan partierna var direkt motbjudande. De kristna debattörerna menade vid den här tiden, att de kunde hylla demokratiska principer men för den sakens skull behövde de inte tycka om det demokratiska samhällslivet.¹⁷⁸

De riktningar som kom att växa fram under 1920-talet konfronterades med den tyska nazismen. Något som kom att angå den Svenska kyrkan eftersom Tyskland både var en kulturell och en politisk stormakt. De idéer som nazismen stod för spreds även utanför Tysklands gränser. Idéerna hade även viss anpassningsbarhet med ett visst kyrkligt tänkande.¹⁷⁹

Det som kom att bli den centrala frågan i denna den andra kyrkliga debattens fas var hur kristendomen skulle förhålla sig till nazismen. I denna debatt kom alla de olika principiella uppfattningarna om kyrkans och kristendomens förhållande till politik och demokrati att få en allt mer tillämplig roll.¹⁸⁰

För att kunna få en djupare förståelse för den svenska kyrklighetens förhållningssätt, måste en nivåskiktning mellan politiskt och kyrkligt agerande göras.¹⁸¹ Vid en studie av de politiska argumenten för och emot nazismen framkommer, att ställningstaganden samvarierar med olika värderingar av demokratin. De ställningstaganden som var positiva utgick från demokratikritik.¹⁸² Eftersom de kristna debattörernas demokratikritik var en rundmålning av den moraliska standarden i samhället, menade de, att den hade försämrats i och med demokratin. Detta, det moraliserande synsättet, kopplades samman med en negativ värdering av demokratin som politiskt system. Detta innebar att ett kritiserande av det demokratiska samhället sattes ihop med en uppskattning av den tyska nationalismens strävanden. Debattörerna såg därför nazismen som en utväg ur en kulturell och politisk kris. I *Göteborgs Stifts Tidning* kom denna demokratikritik att bli som mest synlig.¹⁸³

Den positiva inställningen återfanns främst bland schartauanerna. Ytterligare argument för en positiv inställning grundade sig på antikommunism och moralism. Inom vilket

¹⁷⁸ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 88.

¹⁷⁹ Ibid., s. 89.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Ibid., s. 110.

¹⁸³ Ibid., s. 96.

schartauanerna också var bland de inflytelserika. Men företrädare fanns även inom de traditionellt lutherska debattörerna i *Svensk Kyrkotidning*.¹⁸⁴

Den till nazismen negativa inställningen utgick från en positiv värdering av demokratin och då även från ett försvar för demokratin. Den positiva inställningen gick främst att återfinna bland samhällslivsförbundare och broderskapare. Alltså hos representanter för den idealistiska teologin.¹⁸⁵ Företrädarna för den idealistiska teologin hade en samhällsorienterad kristendomssyn, som låg till grund för deras ställningstagande till nazismen. Idealisterna resonerade om att demokratin var beroende av kristendomen. Men när samhället sekulariserades förlorade demokratin denna förankring. Något som därför var orsaken till att demokratin misslyckades. Idealisterna menade att demokratins försvar och förnyelse förutsatte ett nytt förbund med den kristna kyrkan.¹⁸⁶ Det är främst bland ekumenerna, vilka grundade en humanitär vilja att hjälpa antisemitismens offer, som man hittar andra negativa argument för nazismen.¹⁸⁷

Viktigt är att notera att den svenska kyrklighetens intresse för händelseutvecklingen i Tyskland mer hade fokus på den tyska kyrkostriden än på de rent politiska frågorna. I form av nyhetsförmedling kom den svenska kyrkpressen att förmedla händelseutvecklingen i den tyska kyrkostriden fram till att läget klarnade under slutet av 1933. Den tidning som först tog ställning för och emot de inblandade parterna var *Svensk Kyrkotidning*.¹⁸⁸

5.1.1 Den tyska kyrkostriden och kyrkans förhållningssätt

Inom den tyska evangeliska kyrkan utkämpades en hård strid på den teologiska och politiska fronten om kyrkans förhållande till nazismen. Den som sympatiserade med nazismen slöt sig samman i trosrörelsen; Deutsche Christen. Enligt Deutsche Christen's teologi hade folkkyrkan en politisk funktion, vilken skulle lära människor det nationella och kulturella arvet. Nazismen var att betrakta som en tysk befrielseörelse, eftersom Tyskland under Weimarrepubliken hade styrts av icke-tyska folkgrupper. Författaren av Deutsche Christen teologi, Emanuel Hirsch, menade att Hitler var en kristen person. Deutsche Christen ville överföra nazisternas politiska organisation på kyrkan. På organisationens första riksstämma i april 1933 framkom krav på, att de evangeliska landskyrkorna skulle gå samman i en

¹⁸⁴ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 110.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Ibid., s. 97.

¹⁸⁷ Ibid., s. 110.

¹⁸⁸ Ibid.

rikskyrka i enlighet med nazisternas program. Kyrkans skulle ledas av en Riksbiskop. Det var hela Förelöparens överförd på kyrkan.¹⁸⁹

Själva upptakten till kyrkostriden var frågan om de som tillhörde Deutsche Christen representerade konfessionernas självständighet. De representerade konfessionerna var den evangeliska kyrkan, den lutherska kyrkan, den reformerta och de unieradekyrkan.¹⁹⁰

Under 1933 blev framgången stor för Deutsche Christen och anhängarna var övertygade om att nazismen skulle ge kyrkan en renässans.¹⁹¹ Oppositionen gick tillbaka på grund av brist på motståndsstrategi.

Det två händelser som starkast kom att påverka den svenska kyrkliga opinionen var Deutsche Christen's möte under november 1933 samt införandet av den så kallade arierparagrafen, vilken bland annat förbjöd icke-ariere att inneha befattningar som präster eller ämbetsmän inom kyrkan. Det som på allvar fick kristen opinion att reagera, även utanför Tyskland, var när en radikal grupp inom Deutsche Christen ville avskaffa Gamla Testamentet. De ansåg att det var judiskt och att Nya Testamentet skulle omtolkas och förtyskas. Efter denna händelse konsoliderades oppositionen och ett prästernas nödförbund; Pfarrernotbund, bildades i januari 1934. Runt om i Tyskland hölls vid samma tid en rad så kallade bekännelsesynoder, vilka var ett forum för teologisk opposition. Det som kan sägas utgöra grunden för Bekännelsekyrkans grundande är att oppositionen i maj 1934 antog en teologisk förklaring som menade att Bibeln och Kristens lära är grunden för kyrkans tro och inte mänskliga idéer. På den andra synoden i juni samma år proklamerade sig Bekännelsekyrkan som den rättmätiga evangeliska kyrkan. En skuggkyrkoregering bildades. Detta innebar att Tyskland i praktiken hade två rikskyrkoledningar.¹⁹²

Den ledande teologen inom Bekännelsekyrkan var Karl Barth. Han kom att rikta skarp kritik mot Deutsche Christen teologiska utgångspunkt. Den 5 mars 1935 utfärdade bekännelsekyrkan en officiell politisk förklaring. I den riktades en vädjan till staten, att inte ikläda sig den av Deutsche Christen skapade religionen med totalitetsanspråk. Innan detta uttalande hann läsas upp i kyrkorna ingrepp Gestapo och förbjöd det. Bekännelsekyrkans starka motstånd gjorde att hela kyrkostriden kom att hamna i dödläge. De båda parterna i stridigheterna uppfattade det centrala budskapet i kyrkan på fatalt olika sätt. Deutsche Christen satte det tyska i centrum och Bekännelsekyrkan satte det rent kristna i centrum. Bekännelsekyrkan menade att, om kyrkan involverades i ett politiskt skede skulle det leda

¹⁸⁹ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 111-112.

¹⁹⁰ Ibid., s. 112.

¹⁹¹ Ibid., s. 113.

¹⁹² Ibid., s. 114-116.

till att kyrkan leddes bort från sitt centrum. Genom kyrkostriden aktualiserades den kristna beaktelsen som ett självständigt värde.¹⁹³

Från Svensk sida var det en komplicerad process att ta ställning till Deutsche Christen eftersom organisationen var dubbelsidig. Den var både en rörelse inom den evangeliska kyrkan och en politisk rörelse. Detta medförde att rörelsen både skulle värderas teologiskt och politiskt.¹⁹⁴

Under 1934 tog den till Nazisttyskland kritiskt inställda delen av den svenska kyrkligheten kommandot. Påverkad av kyrkostridens utveckling blev analyserna i den tidigare till nazismen positivt inställda *Svensk Kyrkotidning* mer sparsamma. Den av Anders Nygren gjorda analysen kom att bli en varningssignal. Nygrens bok om den tyska kyrkostriden hade stor informativ betydelse och för opinionsläget. Nygren höll efter sin Tysklandsresa föredrag på flera håll i landet om den tyska kyrkostriden. Detta ledde till ett antagande av en resolution som publicerades i svensk press, bland annat i *Svensk Kyrkotidning*. Denna publicering indikerar ett tydligt trendbrott i tidningens tidigare så positivt inställda rapportering om Deutsche Christen. Det bör påpekas att omvändningen i opinionsläget skedde utan att Svensk Kyrkotidnings grundinställning till kyrkostridens parter påverkades. Svensk Kyrkotidning kom tidigt i konflikt med övrig svensk press under den här tiden på grund av sin optimistiska analys av den tyska kyrkostriden. Nygren hade efter sin studieresa till Tyskland 1934 skrivit en rad antinazistiska artiklar eftersom det för dem, som inte direkt hade tagit ställning mot nazismen, blev kyrkostridens förlopp ett incitament för ett antinazistiskt ställningstagande. Från början hade de trott på nazismens ord, om att nazismen var intresserad av att utmana kyrkan. Men deras första uppskattning av revolutionen förbyttes i en kritisk hållning. Efter sin kritik av Deutsche Christen portförbjöds Nygren i Tyskland¹⁹⁵

Det som var avgörande för den negativa värderingen av Deutsche Christen var försöken att ta ställning till dem, vilket mynnade ut i en diskussion om kyrkans förhållande till nationalismen. Det som debattörerna godkände var fosterländskhet med de godkände inte nationalism. Fosterländskärleken skapades av en ur kyrklig synvinkel positiv upplevelse av gemensam historia, kultur och hembygd. Nationalismen hade till skillnad från fosterländskärlek ett maktanspråk. Ett maktanspråk, som satte det egna folket i första ledet

¹⁹³ Gunnarson, Lars, 1995, s. 116- 117.

¹⁹⁴ Ibid., s. 117-118.

¹⁹⁵ Ibid., s. 129-131

och innebar ökade svårigheter att skapa ett moraliskt försvarbart klimat inom politiken. Ur kyrkans synvinkel var detta inte försvarbart.¹⁹⁶

Det som skedde i Tyskland fick ringar på vattnet långt utanför landets gränser. Ett tydligt exempel är det ekumeniska forskningsinstitutet i Genève som varje år anordnade en studiekonferens kring viktiga samhällsetiska frågor. I juli/juli 1933 fastställdes att ämnet för kommande år skulle bli *Die Kirche und das Staatsproblem in der Gegenwart*. Det var händelseutvecklingen i Tyskland som tvingade fram ämnet vars syfte var att granska förhållandet mellan kyrka och stat.¹⁹⁷

5.1.2 Kyrkans reaktioner inför nazismen

Den reaktion som den svenska kyrkligheten visade inför nazismen har ett mångbottnat mönster. Olika principiella uppfattningar kring kristen politisk aktivitet verkade tillsammans med grundläggande politiska värderingar och påverkade debattörernas inställning till nazismen.¹⁹⁸

Som en följd av den teologiska utvecklingen under 1920-talet var debatten vid början av 1930-talet dramatisk. Två olika inriktningar kunde urskiljas. Det var kring den idealistiska teologin och kring lundateologin som den kyrkliga debatten om politiken rörde sig. Den idealistiska teologin växte fram som en missnöjesreaktion på den traditionella teologin. Den fick sin motkraft i lundateologin. Lundateologin såg som sin uppgift att motverka teologins fortsatta utveckling i idealistisk riktning. Inom lundateologin avsåde man sig möjligheten att politisera kristendomens budskap till skillnad från den idealistiska teologin som politiserade kristendomen. Den idealistiska teologin menade att människan var i centrum och utnyttjade därmed kristendomen som ett politiskt värdesystem. Medan lundateologin menade att kyrkan måste stå neutral till politiken eftersom kyrkans uppgift är att vara religiös och inte att vara politisk.¹⁹⁹

Det kom att utkristalliseras fyra olika paletter av åsikter. Den första linjen hade en positiv inställning till nazismen inom den politiska sfären men var på samma gång positiv till nazismen inom den kyrkliga sfären. Som huvudföreträdare för denna linje stod *Svensk Kyrkotidning*. Genom den positiva inställningen till nazismen inom den kyrkliga sfären bildade prästföreningens organ en ohelig allians med det liberalteologiska *Religion och Kultur*. Den andra linjen stod för en positiv syn för nazismen som politisk ideologi men var negativ till nazismen inom kyrkan. *Göteborgs Stifts Tidning* var företrädare för denna linje.

¹⁹⁶ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 146.

¹⁹⁷ Runestam, Staffan, 2009, s. 76.

¹⁹⁸ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 149-150.

¹⁹⁹ Ibid., s. 72.

Detta resulterar i att både den första och den andra linjen företrädde av den traditionella teologin och kyrkosynen.²⁰⁰

Den tredje linjen var neutral på den politiska nivån och negativ på den kyrkliga. Den tredje linjen kan även kallas för den lundateologiska linjen. De ekumeniska ställningstagandena under den här tiden följde den här linjen. Endast den fjärde linjen var rakt igenom antinazistisk eftersom den inte gjorde någon skillnad på politik och kyrka. Den kan sägas vara den politiserande, idealistiska teologins linje. Representerad av *Kristet Samhällsliv och Broderskap*.²⁰¹

Vid en genomgång av den svenska kyrklighetens reaktioner inför nazismen framgår det sig relativt snart, att debattörernas olika ställningstaganden till nazismen visar att kyrkan inte kunde ge människor en klar och tydlig vägledning.²⁰²

5.2 Nathan Söderblom

Den av många uppmärksammade Nathan Söderblom, var en frontgestalt inom svensk ekumenik. På 1890-talet verkade han som svensk präst i Paris, disputerade vid Sorbonneuniversitetet och kom 1901 att utnämnas till professor i religionshistoria samt religionsfilosofi i Uppsala. Från år 1912 gällde detta även i Leipzig. När Söderblom 1914 utnämndes till svensk ärkebiskop, blev han även Svenska kyrkans internationellt mest uppmärksammade person genom historien.²⁰³

Söderblom stod för den religiöst motiverade folkkyrkotanken, ”Kroppen”, alltså organisationen.²⁰⁴ Den organisation som skall ge uttryck för evangeliet och motverka ”kottoriväsen”.²⁰⁵ Söderblom menade, att kyrkan är kallad ”att nå människor med det goda budskapet. Allt annat, som kyrkan är och gör, äger värde endast som medel för denna enda uppgift”.²⁰⁶ Söderblom var en mångkunnig man, vars rykte nådde långt. Han var bland annat hedersdoktor vid en rad universitet, ledamot i Svenska akademien samt även rikt musikaliskt begåvad och har tonsatt ett flertal psalmer vilka finns i den Svenska psalmboken.²⁰⁷

Något som kom att bli av avgörande betydelse för den fortsatta ekumeniska utvecklingen var den ekumeniska konferensen, *Kristenhetens möte i Stockholm*, som ägde rum just i Stockholm 1925. Konferensen byggde på noggranna förberedelser i vilka Söderblom hade god hjälp av sitt breda kontaktnät. När krigshotet hängde över Europa 1914 var Söderblom

²⁰⁰ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 149-150.

²⁰¹ Ibid., s. 150.

²⁰² Ibid., s. 154.

²⁰³ Ekström, Sören, 1999, s. 174.

²⁰⁴ Ibid.

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Ibid.

²⁰⁷ Ibid.

med i Konstanz och bildade Världsförbundet för internationellt samförstånd genom kyrkorna. Konferensen kom dock att avbrytas just på grund av krigsutbrottet. Tyska, engelska, och franska delegater skildes under tårar och kom att på hemvägen möta soldattågen, som var på väg mot fronten. Under hela kriget kom Söderblom att upprätthålla många kontakter. 1930 mottog Söderblom Nobels fredspris, vilket delades ut i Stockholm. Priset fick han för sitt internationella och ekumeniska arbete.²⁰⁸

Något som många religiösa ledare har stora möjligheter att påverka, är den hårfina gräns som går mellan valet att gå till krig eller verka för fred. Som nybliven ärkebiskop stod Söderblom mitt i korsningen mellan valet att acceptera kriget eller att aktivt välja freden. Till skillnad från många av sina kollegor valde Söderblom inte att acceptera kriget även om han i linje med samtidens framträdande tankeströmningar, först vurmade för fosterlandet och dess heroiska, ibland krigiska gestalter, för att senare med kriget i backspegeln följa med den pacifistiska freds rörelsen vilken växte sig stark under mellankrigstiden. Söderblom visar på hur religionen har en dubbel drivkraft och valmöjlighet. Söderblom visar också på kyrkornas ansvar i fredsarbetet och han drevs av en vilja att ställa Svenska kyrkan i fredens tjänst. En vilja som drev honom att föra ut budskapet om den kristens förpliktelser att motverka kriget.²⁰⁹

Kyrkan skall inte lägga sig i politiska, ekonomiska och sociala problem enligt den lutherska ortodoxins lära. För Kristus har inte inlåtit sig på dem, ty de tillhör det gamla som skall förgås. Detta var en doktrin som Söderblom kom att bryta. För honom var det svårt att förstå att Kristi kyrka inte skulle ha något att säga inför kärlekslöshet och orättfärdighet.²¹⁰

Söderblom hade en kritisk inställning till kyrkornas ambivalenta roll i förhållande till kriget. Söderblom bedrev ett intensivt brobyggande mellan kristna aktörer i sin övertygelse om att kyrkan, med sin världsvida karaktär, hade möjlighet att motverka den splittring mellan nationerna som låg till grund för kriget. I hela sitt arbete kopplade Söderblom ihop olika kyrkor för att skapa en enad kristen röst för freden.²¹¹

Söderblom anses av många vara en vägröjare inom det internationella och ekumeniska området. Med tanke på Svenska kyrkans internationella profil, har det ibland talats om arvet efter Söderblom. Även om det råder delande meningar i frågan, om en person kan ha haft så starkt inflytande på den efter hans tid kyrkliga och ekumeniska utveckling både internationell och internationell. Klart är dock att Söderblom var med och grundade den ekumeniska organisationen *Life and Work*, som startade som en fortsättningskommitté till

²⁰⁸ Ekström, Sören, 1999, s. 174.

²⁰⁹ Gehlin Sara, 2011, s. 11-12.

²¹⁰ Runestam, Staffan, 2009, s. 9.

²¹¹ Gehlin, Sara, 2011, s. 12.

Stockholmsmötet 1925. Ytterligare något som kan hänföras till Söderbloms arbete är, att *Life and Work* tillsammans med den ekumeniska organisationen *Faith and Order* 1948 bildade Kyrkornas Världsråd, vilket hör till en av de ledande aktörerna inom dagens världsomspännande ekumeniska rörelse.²¹²

Söderblom kom under sin livstid i sitt arbete inom det ekumeniska området att ställa frågor som var tidlösa, men ändå förankrade i sin kontext. Vilket kan sägas bidra till att det ekumeniska brobyggandet från Söderbloms tid fortsätter in i dagens kontext.²¹³

5.3 Erling Eidem

Utnämningen av Erling Eidem till ärkebiskop i slutet av 1931 var inte för alla helt självklar. Med sin företrädare, Söderblom, delade Eidem att de båda tjänstgjorde som universitetsprofessorer och att detta kom i tredje rummet vid ärkebiskopsvalen. Ingen av dem var prästernas första val. Men att Eidem ändå blev vald, beror till stor del på dåvarande ecklesiastikministern i den borgerliga regeringen, Sam Stadener, (1872-1937). En man som hade haft med Söderblom att göra då denne tjänstgjorde i Paris. Stadener var en omtyckt radiopredikant, men han var tyskorienterad både politisk och teologiskt. Det är svårt att i efterhand redogöra för hur nära de nationalsocialistiska åsikterna Stadeners egna åsikter låg. Men Eidem har uttryckt att Stadener hade sympatier med nazismen.²¹⁴

Redan under studietiden hade Eidem kommit att bli tyskorienterad och tyskluthersk under den dåvarande wilhemska eran. Detta kom dock att bli av negativ karaktär för honom, eftersom Tyskland under hans tid som ärkebiskop förvandlades till en totalitär stat under nationalsocialistisk ideologi. För Eidem kunde dock inget vara mer bortvänt från Gud än denna ideologi med dess demagogi. Detta resulterade i att Eidem tog sig an arbetet med att göra vad som stod i hans makt för att ge de evangeliska kyrkorna i Tyskland andrum. Det är utifrån det perspektivet, som Eidems resor, brev och inbjudningar under tredje rikets tid skall granskas. Av de tyska kyrkoledarna kom Eidem att betraktas som Söderbloms efterträdare och de ställde indirekta krav på insatser från ledaren för den lutherska systerkyrkan i norr. Detta gällde även Bonhoeffer, med vilken Eidem brevväxlade under åren 1934 till 1942.²¹⁵

Det finns en grupp teologer, vilka tolkar Eidems agerande som en fortsättning på den traditionella lutherska tvåregementsläran. Vilket innebär, att Eidem som ärkebiskop främst hade ansvaret för sitt eget kyrkliga ansvarsområde och därför inte i egenskap av kyrklig

²¹² Gehlin, Sara, 2011, s.13.

²¹³ Ibid., s. 15

²¹⁴ Ryman, Björn, 2010, s. 26-27.

²¹⁵ Ibid., s. 27.

ämbetsman skulle agera inom den offentliga politikens område och då heller inte inom rådande utrikes relationer. Vid samma tid som Eidem tillträdde som ärkebiskop genomfördes 1932 under ledning av Stadener det beslut om den kyrkliga församlingens styrelseskick och ekonomi, som blev rådande under hela 1900-talet. Det var den kyrkokommunala linjen som vann och församlingen fick uppbördsrätt och kyrkan fick behålla sin egendom och sin jord. Även inom den kyrkliga församlingen inträffade uppdelningen i en andlig och en timlig, ekonomisk sfär. En skiljelinje upprättades mellan präster och kyrkopolitiker.²¹⁶

En resa till Tyskland var ett av de första internationella uppdrag som Eidem genomförde. Detta skedde efter att Eidem under våren 1934 fått påstötningar om att besöka Hitler, för att söka påverka Hitlers uppfattning om den tyska kyrkan. Den fråga som då delade de evangeliska kyrkorna i Tyskland och inom vilken den Lutherska tvåregementsläran ställdes på sin spets. Eidem var noga med, att denna resa inte skulle uppmärksammas i pressen, vilket han lyckade väl med. Det var först 1968, som en mer detaljerad redogörelse över hans resa blev känd för omvärlden. En granskning av det som framkommer i den redogörelse över resan som Eidem skrev på väg hem från Tyskland, skall bedömas i sin samtids kontext, då orden i redogörelsen av många har setts som alltför inställsamma. Man bör hålla i minnet att själva bakgrunden till resan var ekumenisk.²¹⁷

”Man kan icke hoppas på att påverka Rikskanslern”, skrev Eidem i sina dagboksanteckningar efter mötet med Hitler.²¹⁸ Ett uttalande som grundade sig på det ilskeutbrott Eidem fick uppleva, när denne försökte få Hitler att återställa ordningen i kyrkorna i Tyskland. Det uttalande som Eidem gjorde efter sin resa till Tyskland, utgör grunden för förståelsen av de politiska uttalanden som Eidem gjorde under nazismens tid. Uttalandet indikerar även det låsta läget och att Hitler påverkade de flesta som kom i hans väg. Då även inräknat kyrkorna.²¹⁹

Eidem fick åka hem med oförrättat ärende och läget för kyrkorna i Tyskland komplicerades allt mer. En månad senare, i maj 1934, sker dock något som förändrar läget. Det är att Barmendeklarationen antas av Bekännelsekyrkan. Talesperson för denna blir Bonhoeffer, även om han vid tiden för des antagande är på utlandstjänst. Trots att fördömandet av Deutsche Christen var enhälligt, var ändå inte uppslutningen kring

²¹⁶ Ryman, Björn, 2010, s. 27- 28.

²¹⁷ Ibid., s. 31-32.

²¹⁸ Ibid., s. 33.

²¹⁹ Ibid., s. 33-34.

Bekännelsekyrkan enstämmig. Tre av de större landskyrkorna försökte hålla en egen profil och genom kriget vars dess ledare Eidems förbundna.²²⁰

Under sin tid som ärkebiskop var ett av Eidems största bekymmer relationen till den tyska professorn, Carl Stange. Han var ledare för Luther-akademin Sonderhausen. Även om Eidem insåg riskerna med att åta sig uppdraget för akademien, kände han sig mer eller mindre nödsakad att göra det, då akademien delvis tillkommit med hjälp av hans företrädare, Söderblom. Dock var inte Eidems största misstag att åta sig uppdraget, utan att han inte avgick i tid.²²¹

Likt många av samtida teologer ansåg Eidem, att krig var Guds straff för människornas bortvändhet från Gud och människornas tro på sin egen självtilräcklighet. Eidem sökte inte skulden hos tyskarna som folk utan hos den allmänna gudlösheten. Eidem sökte både före, under och efter kriget att inta en så icke fördömande position som möjligt.²²²

5.3.1 Erling Eidem och Dietrich Bonhoeffer

I mars månad 1936 äger ett möte rum mellan Eidem och Bonhoeffer då Bonhoeffer var på en studieresa i Sverige med sina studenter från Finkenwalde. Vid den här tidpunkten var Bonhoeffer, vid endast 30 års ålder, både teolog och lärare för blivande präster inom Bekännelsekyrkan. Vid en första studie är det svårt att finna likheter mellan Eidem och Bonhoeffer, men vid en närmare granskning går det att konstatera flera likheter. Båda var flitiga i sitt bibelstudium, båda var intresserade av begreppet skuld och nåd och båda talade om begreppet den dyra nåden istället för den billiga nåden. Ytterligare likheter är, att de hade en Kristocentrisk tro liksom att de båda var mediterade och reflekterande. Genom sin uppfostran hade de båda fått med sig ett folkkyrkoideal, men de predikade om den sanna kyrkan, *Communio Sanctorum*.²²³

Ett huvudsyfte med Bonhoeffers och hans studenters resa till Sverige var, att de ville möta en kyrka i ett land, som inte var krigsbenäget och som hade en ambition att skapa en fridfull utveckling för sina invånare. Bonhoeffers föreläsning i Uppsala behandlade den synliga och osynliga kyrkan, temat för hans avhandling.²²⁴ Föreläsningen bevisades bland annat av Eidem

²²⁰ Ryman, Björn, 2010, s. 34.

²²¹ Ibid., s. 35-36.

²²² Ibid., s. 36.

²²³ Ibid., s. 37-38.

²²⁴ Ibid., s. 38.

Eidem kom att koncentrera sig på de svåra förhållanden i Tyskland och gjorde det till sin sak att ge det evangeliska, och då även Bonhoeffer-falangen, ett andrum. Dock kom han att missbedöma vissa av sina kontakter i Tyskland, vilket han efter kriget fick stå till svar för. Eidem kom också att dela chefredaktörens för *Göteborgs handels- och Sjöfartstidning*, Torgny Segerstedt, uppfattning om de präster som stod bakom *Göteborgs Stifts Tidning*. Även om Eidem menade, att det var Biskopen i Göteborgs stift som skulle ingripa offentligt och inte Eidem själv i egenskap av ärkebiskop. Orsaken till att Segerstedt inte öppet kritiserade Eidem för att denne inte uttryckte sin åsikt har sin grund i, att de var forskarkollegor i Lund på 1910-talet. De var båda goda vänner till professorn och domprosten Pehr Ekelund, med vars dotter Eidem gift sig 1909 samt att Segerstedt i Eidem förnam, att han var en homo religiosus.²²⁵

Det har framkommit att Bonhoeffer inte vid något tillfälle uttryckte något negativt, vare sig om Eidem eller om den Svenska kyrkan.²²⁶ Förutom besöket före kriget skulle Bonhoeffer återvända till Sverige ännu en gång. Den gången kom han i egenskap av tjänsteman inom the Military Intelligence. Huvudsyftet med besöket var att undersöka de Svensk - Sovjetiska relationerna och studera vad det var som hände inom den Svenska Kyrkan.²²⁷

Bonhoeffer har i ett brev till sin svåger Hans von Dohnanyi listat sina vänner i olika nätverk och där återfinns Eidems namn. Men även om de var vänner, hade de inom flera områden olika ståndpunkter. Särskilt i frågan om civilt motstånd. Detta var vid den här tiden en fråga för både Eidem och den Svenska regeringen, som utsett honom till ärkebiskop. Vid en granskning bakåt i historien visar det sig, att det är i stort sett omöjligt att finna något tillfälle då den svenska kyrkan utövat civilt motstånd. Detta skedde inte heller under andra världskriget. Även om det har visat sig att Eidems medarbetare sträckte sig så långt att de gav sitt stöd både till de tyskar och till de normän som var aktiva i motståndsrörelsen.²²⁸

Eidem och Bonhoeffer delade inte kyrkosyn. Eidem betonade folkkyrkotanken och Bonhoeffer sökte det heligas samfund, *Sanctorum Communio*.²²⁹ Även om de båda predikade den sanna kyrkan, *Communio Sanctorum*.²³⁰

²²⁵ Björn, Ryman, 2010, s. 39-40.

²²⁶ Ibid.

²²⁷ Dramm, Sabine, 2009, s. 176.

²²⁸ Ryman Björn, 2010, s. 39.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ Ibid.

5.4 Birger Forell

Birger Forell föddes 1893 i Söderhamn. Han prästvigdes av ärkebiskop Söderblom.²³¹ 1929 utnämndes Forell till kyrkoherde i Viktoriaförsamlingen i Berlin. Viktoriaförsamlingen var en församling, som i spänningen mellan öst och väst, under de två världskrigen fram till modern tid har varit en central mötesplats för svenskar och tyskar mitt i Berlin.²³² Forell installerades av Söderblom och fortsatte i Viktoriaförsamlingen att bygga på den ekumeniska bro som Söderblom påbörjat.²³³

Forells utnämning skedde året före den stora depressionen och Forell kom att starta ett omfattande hjälpprogram bland de arbetslösa svenskarna i Berlin. Genom sina studier i Tyskland hade Forell fått goda kontakter inom den Tyska kyrkan. När nazisterna tog makten 1933, stod han tillsammans med flera av sina tyska kollegor på den antinazistiska sidan. Vid den här tiden valde Forell att utöka sitt omfattande hjälparbete att även omfatta de människor som förföljdes av de styrande i Tyskland. Detta resulterade i att Forell lät inrätta små rum uppe på kyrkans vind, där han tog emot människor på flykt. I kyrkans källare lät han bygga lönnfack, där det förvarades hemliga dokument om bland annat Bekännelsekyrkan.²³⁴ Forell tillät även Bekännelsekyrkan att hålla rådslag i kyrkans källare. Ett av de kanske mest kända dokumenten som gömdes i kyrkan är brevväxlingen mellan Söderblom och dennes medarbetare i fredsarbetet i Tyskland, Friedrich Siegmund-Schultze.²³⁵

De tyska myndigheterna fick kännedom om Forells arbete och han blev därför 1942 beordrad att lämna Tyskland och sin tjänst som kyrkoherde i Viktoriaförsamlingen. Forell återvände till Sverige och blev kyrkoherde i Borås. Hans efterträdare blev den unge Erik Perwe, som de tyska myndigheterna trodde skulle vara lätt att manipulera. Därför ansåg de tyska myndigheterna att utnämningen av honom var bra. Perwe fortsatte emellertid Forells arbete och började även i samarbete med motståndsrörelsen, att tillverka förfalskade identitetshandlingar och intyg för att få ut människor ur Tyskland. Även om kyrkans tomt var svenskt område, bevakades det hårt av Gestapo, vilket satte fart på spekulationerna när det plan Perwe flög i hem till Sverige för överläggningar sköts ner.²³⁶

Även om Forell fick stanna i Sverige, gav han inte upp sitt arbete för människors väl.²³⁷ Forell startade under sin verksamma period upp flera ekumeniska projekt. Forell hade

²³¹ Ryman Björn, 2010, s. 169.

²³² <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=670516>

²³³ Ryman, Björn, 2010, s. 169.

²³⁴ <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=670516>

²³⁵ Ryman, Björn, 2010, s. 43.

²³⁶ <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=670516>

²³⁷ Ibid.

kontakt med ECCO, Hjälp Krigets Offer. Forell hade även ett brett kontaktnät, där bland annat den engelska biskopen av Chichester, George Bell ingick. Efter Forells återkomst till Sverige skulle de båda ha kontakt vid flera tillfällen. Även om Forell formellt sätt hade sin kyrkoherdetjänst i Borås, ägnade han ändå större delen av sin tid till att hjälpa behövande människor, främst flyktingar.²³⁸

5.4.1 Birger Forell och Dietrich Bonhoeffer

Forell inspirerades av Gandhi och menade, att när omständigheterna uppfodrar till handling är det den medmänskliga livsinställningen som blir utslagsgivande.²³⁹ Även Bonhoeffer var intresserad av Gandhi. Bonhoeffer var inte bara intresserad av Gandhis meditationsteknik och disciplinerade sätt att leva, utan även av Gandhis legitimerande av politiska metoder i kyrkokampen.²⁴⁰ Forell träffade Gandhi under en under en resa till Indien 1927. En resa som resulterade i en bok, i vilken han gav de första igenkännande porträtten av Gandhi för svenska publik. Bonhoeffer fick en inbjudan från Gandhi under 1934. Bonhoeffer måste dock tacka nej på grund av tidsbrist.²⁴¹

Det var inte bara Bonhoeffer som Forell kom i kontakt med under kyrkostridernas tid i Tyskland, utan även andra ledande oppositionsmän som Martin Niemöller och Otto Dibelius. Forell hade jämfört med de tyska oppositionsmännen ett bättre skydd. Hans kyrkoherdeskap gav ett visst diplomatiskt skydd. Forell tog på sig, enligt uppgifter från dåvarande biskop Dibelius, en roll som en sambandscentral för dem som ville träffas. Något som belyser Forells insatser som mötessamordnare, är att biskopen sökte sig till Forell för att få träffa sina utländska kolleger som t.ex. George Bell och Eivind Berggrav. Forell använde sig av kurirposten för att informera om vad som hände i Berlin. I tidskriften *Kristen Gemenskap* rapporterade han anonymt om händelseutvecklingen i kyrkokampen.²⁴²

5.5 Arvid Runestam

Arvid Runestam levde mellan 1887 och 1962. Sin teologiskt akademiska bana började han 1910 då han tog en teol. Kand. Disputerade gjorde han 1917 och professuren i dogmatik och moralteologi vid Uppsala universitet tillträdde han 1923.²⁴³

I slutet av december 1937 utsågs han till biskop i Karlstad stift.²⁴⁴ Runestam blev ingift släkting till Söderblom, då han ingick äktenskap med dennes dotter.²⁴⁵

²³⁸ Ryman, Björn, 2010, s. 42-45.

²³⁹ Ibid., s. 46.

²⁴⁰ Rasmussen, Larry, 2005, s. 216.

²⁴¹ Schlingensiepen, Ferdinand, 2010, s. 425.

²⁴² Ryman, Björn, 2010, s. 171-172.

²⁴³ Runestam, Staffan, 2009, s. 11.

Om sig själv har Runestam skrivit, att han ”var född i väckelsen och levat i kyrkan”.²⁴⁶ Ett uttryck som får sin förklaring i spänningarna det skapade inom honom att från väckelsen komma till studierna i Uppsala och där komma i kontakt med Martin Luther och Einar Billings teologi och kyrkosyn. Något som medverkade till att han från början stod vid sidan av och såg på unglyrkorörelsen. Det var först under dess institutionella skede som Runestam kom att ansluta sig till unglyrkorörelsen. Det kan ha berott på Runestams sena anslutning kombinerat med hans sociala bakgrund att han inte kom att påverkas av de nationalistiska strömningarna inom unglyrkorörelsen.²⁴⁷

Den sociala miljö som Runestam väckte upp i skilde sig mycket från andra unga kyrkomäns på den tiden. Även om Runestam kom att bli hängiven Svenska kyrkan, var han positivt inställd till att ha en väckelsebakgrund. Detta förklarar hans ideal om både folkkyrka och väckelsekyrka.²⁴⁸

Kopplingen till Billing fick Runestam genom att denne var hans lärare.²⁴⁹ Kopplingen till Eidem fick Runestam genom att de var svågrar. Runestam var anglofil, särskilt genom sitt engagemang i Oxfordgrupprörelsen.²⁵⁰ I sin kyrkosyn och sin uppfattning av den ekumeniska rörelsen, ville han få fram ett både starkare och centralare religiöst innehåll. Detta fann han i oxfordgrupprörelsens budskap.²⁵¹

Om Oxfordgrupprörelsen kan sägas, att den skiljer sig från det som anses vanligt inom kyrka och kristendom. Rörelsen tar avstånd från allt som kan liknas vid program. Rörelsen önskar endast genomföra Nya Testamentets kristendom i de enskilda människornas innersta liv med de konsekvenser detta har för hela livsföringen och livsgestaltningen.²⁵²

Runestam kom nära Oxfordgruppens värderingar då han hamnade i en livskris. När han åter fann att Kristus blev verklig för honom, skedde det inom rörelsen.²⁵³ Runestam uppfattade ända fram till 1950-talet, då rörelsen ändrade inriktning, att den stod för en väsentlig Kristendom med krav på individen vilka i grunden befriade. Rörelsen var för Runestam en stark andlig kraft, som han inte önskade se verka för sig utan genom kyrkan.²⁵⁴

²⁴⁴ Källkritisk anmärkning: Här har jag funnit två årtal om när Runestam vigdes till biskop. I Runestam, Staffan, 2009, s.11, står det 1937 och i Ryman, Björn, 2010, s. 57, står det 1938. På http://sv.wikipedia.org/wiki/Arvid_Runestam finner jag åter igen årtalet 1938. Ett årtal jag även finner vid andra sökningar på internet.

²⁴⁵ Runestam, Staffan, 2009, s. 11.

²⁴⁶ Ibid., s. 48.

²⁴⁷ Ibid., s. 48-49.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Ibid., s. 11.

²⁵⁰ Ryman, Björn, 2010, s. 57

²⁵¹ Runestam, Staffan, 2009, s. 91.

²⁵² Norborg, Sverre, 1933, s. 13-14.

²⁵³ Runestam, Staffan, 2009, s. 91.

²⁵⁴ Ibid., s. 94.

Den rörelse, som innebär ett sätt att leva på och säger sig vara en livets Kristendom,²⁵⁵ är samma rörelse som Runestam varit hängiven, men som han anser sviker Kristendomen, då den under det nya namnet Moral rearmament tog ställning i det kalla kriget mot kommunismen. Trots att Runestam menade att kristendomen förnedrades genom detta steg kom han aldrig att förneka rörelsen. Han bara konstaterade att den endast blev en episod i hans liv.²⁵⁶

Runestam har kommit att karaktäriseras, som en aktiv aktör för fred och nedrustning. Han var en man som med stor inlevelse försvarade rätten mot den totalitära statens anspråk och han kom att gå i konfrontation med den tyska nazistanpassade så kallade ordningsteologin.²⁵⁷

Runestam var en av dem som verkade för att, ”Den svenska linjen är den kristna linjen”.²⁵⁸ Runestam verkade i Söderbloms anda enligt kyrkosynen, att en svensk kristendom inte skall vara en evangelisk kristendom. Detta trots att han från början inte var helt positivt inställd till ekumeniken. Runestam hade samma tendens som förekom både på gammal- som frikyrkligt håll; att stämpla det ekumeniska som ytligt. Men efter att Runestam insattes av det 15:e Allmänna kyrkliga mötet i april 1929 i Svenska kommittén av Världsförbundet för mellanfolkligt samförstånd genom kyrkosamfunden, (dvs. World alliance for promoting international friendship through the churches), vilken även utgjorde en nationell avdelning av *Life and Work* även kallad Stockholmsrörelsen, kom Runestam att bli hängiven ekumeniken.²⁵⁹

5.6 Manfred Björkquist

Ett av de ledande namnen i unglyrkörörelsen var Manfred Björkquist, (1884-1985). Björkquist är en person, som har satt tydliga spår i den Svenska kyrkans organisationsliv. Han var också en ledande kyrklig kulturprofil i modern tid. En av de saker som Björkquist är förknippad med, är grundandet av Sigtuna stiftelsen, Sigtuna folkhögskola och Humanistiska läroverket i Sigtuna. Ända fram till 1942 var han stiftelsens direktor och folkhögskolans rektor. Björkquist var en aktiv person. Han startade tidningen *Vår Lösen* och gjorde betydande insatser vid tillkomsten av kyrklig ungdomsstyrelse, den kyrkliga lekmanarörelsen och den kyrkliga bildningsverksamheten. Han var även initiativtagare till Nordiska Ekumeniska Institutet. Ett institut som arbetade med internationell inriktning.

²⁵⁵ Norborg, Sverre, 1933, s. 59.

²⁵⁶ Runestam, Staffan, 2009, s. 94-95.

²⁵⁷ Ibid., baksides text.

²⁵⁸ Ibid., s. 39-40.

²⁵⁹ Ibid., s. 49-50.

Björkquist var engagerad i 1912 års pansarbåtsinsamling. Något som kan ses som, att det även fanns ett nationellt drag i ungkyrkostyrelsen. När Stockholms stift bildades 1942 blev Björkquist dess förste biskop. Eftersom Björkquist var lekman kom han att, under stilsamma former, prästvigas strax före biskopsvigningen.²⁶⁰

Björkquist blev Söderbloms lärjunge och hade dennes förmåga att samla in medel till ekumenisk verksamhet genom att appellera till sin samtids kapitalstarka män och kvinnor.²⁶¹

Under 1930-talet är Björkquist en av de främsta lekmännen inom Svenska kyrkan och blir av samlingsregeringen utnämnd till Stockholms förste biskop. Detta kan troligtvis betecknas som den yttre höjdpunkten i hans liv. Även om folkkyrkan under de osäkra krigsåren troligtvis för honom personligen var höjdpunkten. Dock innehöll biskopsåren under tiden för krigsslutet inte några höjdpunkter vare sig för honom själv eller för kyrkan.²⁶²

Björkquist prioriterade gärna sambandet mellan folk och kyrka. Själv såg han inte på sina 12 år som biskop med lika positiv bild, som han gjorde på sina insatser för Sigtunastiftelsen. Detta kan ha sin grund i att Björkquist inte hade förmågan att göra en lika god arbetsinsats som statlig ämbetsman i ett domkapitel som han hade i den lite friare rollen som bas över Sigtunastiftelsen. En arbetsinsats som på ett helt annat sätt byggde på hans egen och hans medarbetares satta dagordning samt anskaffande av resurser. Inom Svenska kyrkan skulle området fund-raising kunna bli stort och omfattande.²⁶³

5.6.1 Manfred Björkquist och Dietrich Bonhoeffer

Under sin resa till Sverige och Sigtuna i mars 1936 träffar Bonhoeffer och hans studenter Björkquist, då han Björkquist föreläser på Sigtunastiftelsen. Dock blir detta möte en ömsesidig besvikelse. Eftersom Björkquist och Bonhoeffer vid den tiden olika. Bonhoeffer hade svårt att förstå att Björkquist överhuvudtaget lyssnade till de teologiska rösterna i Tyskland som inte solidariserade sig med motståndet mot nazismen.²⁶⁴

²⁶⁰ Ekström, Sören, 1999, s. 170.

²⁶¹ Ryman, Björn, 2010, s. 9.

²⁶² Ibid., s. 58.

²⁶³ Ibid., s. 217.

²⁶⁴ Lind, Martin, 2010, s. 92.

5.7 De svenska biskoparna och reaktioner på deras agerande

I slutet av oktober månad 1938 överlade de svenska biskoparna om insatser till förmån för judar i landsflykt. Dock var det först efter Kristallnatten som det planerade understödet kom att utformas genom att en vädjan från Biskopsmötet samma år.²⁶⁵

Under den första månaden av 1940 träffades de svenska biskoparna för första gången sen andra världskrigets utbrott för att sammanträda. De kom att diskutera frågan om ett brev till Sveriges församlingar. De kom fram till, att ett allmänt hållet uttalande inte skulle ge någon större effekt. Vid detta möte togs även beslut om, att inte besvara den hälsning som inkommit från biskopsmötet i Finland föregående år, utan man beslutade sig för att var och en skulle handla efter egen förmåga.²⁶⁶

Det var först 1941 som de svenska biskoparna enades om ett gemensamt uttalande med avsikt att stärka moralen hos det svenska folket. Det var bara med knapphet som situationen i omvärlden noterades. Mot bakgrund av detta och den vaga inställningen gentemot de nordiska grannländerna hamnar de svenska biskoparnas uttalande på Fastlagssöndagen 1942 i ett kontrasterande ljus. Uttalandet handlade om en manifestation av kyrklig gemenskap i ett politiskt splittrat Norden.²⁶⁷

Vid biskopsmötet då Fastlagssöndagens budskap formulerades, var samtliga Svenska kyrkans biskopar närvarande. Än viktigare var kanske att samtliga yttrade sig och att samtliga undertecknade det dokument som lästes upp på Fastlagssöndagen den 15 februari 1942. Alla Sveriges då 13 domkapitel följde instruktionerna om att hur rundbrevet skulle läsas upp, på Fastlagssöndagen eller nästkommande söndag, om gudstjänst inte hölls den dagen, utom Göteborgs domkapitel. Där kom alla de undertecknade namnen förutom Erling Eidems att strykas, vilket fick innebörden, att han ensam fick ansvar för brevets innehåll. För Eidem, som den Svenska kyrkans överhuvud och för de övriga biskoparna var det av vikt att fastebrevet inte uppfattades som politiskt, utom som en demonstration av nordisk enighet mellan kyrkorna, trots att det pågående kriget splittrat staterna. För ärkebiskopen var det av vikt att inte agera i strid med neutralitetspolitiken.²⁶⁸

När Fastebrevet sändes ut 1942 kom det att få varierande reaktioner i svek press. I Göteborg lät prosten Ivar Rhedin meddela, att han och ytterligare åtta präster valt att inte läsa upp brevet, då de ansåg att det innehöll politiska aspekter. Ett påstående som avvisades av de båda biskoparna Gustav Aulén och John Cullberg i pressintervjuer, där de också gick till motangrepp. En genomgång av dåtida Svensk press har visat, att det rapporterades från

²⁶⁵ Runestam, Staffan, 2009, s. 10.

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ Ibid.

²⁶⁸ Ibid., 22-26.

de flesta håll i landet, att brevet hade läst upp i kyrkorna dock med några undantag där särskilt Göteborgs stift märker ut sig.²⁶⁹

Även om det förekom, att en del tidningar landet över inte tog frågan ur en seriös vinkel, var det tillräckligt många som gjorde det och då även insåg hur viktigt biskopsbrevet var, för att säkra en framtid för den nordiska tanken. Detta gjorde att fastebrevet framstår som en av Svenska kyrkans mer betydande insatser under andra världskriget efter lanseringen av programmet ”Den svenska linjen är den kristna linjen.”²⁷⁰

5.8 Tidskrifter

Något som kom att präglade tidskrifterna under perioden för andra världskriget, var bristen på ekonomiska resurser för att finansiera sin verksamhet med internationell och ekumenisk inriktning. En tidning som kom att bli särskilt betydelsefull genom sin räckvidd över hela nordens var *Kristen gemenskap*.²⁷¹

Under nazisttiden fanns i Sverige två kyrkliga tidskrifter, som vände sig till akademiker med kultur- och samhällsintresse. 1910 hade ungkyrkorörelsen startat *Vår Lösen* med emblemet *Sveriges folk- ett Guds folk på framsidan*. Det var en tidskrift knuten till Sigtunastiftelsen och den hade en nationell prägel. *Kristen gemenskap* var den andra tidskriften. Den började sin utgivning 1928 som en uppföljning av Söderbloms ekumeniska initiativ och den förmedlade nyheter från den världsvida kyrkan. Tidningen hade även en nordisk redaktionskommitté och nordiska prenumeranter. Vissa av dess artiklar trycktes på både danska och norska och titeln återgavs på fyra nordiska språk. *Kristen gemenskap* hade en mer internationell prägel än *Vår lösen*, en tidning som var mer kulturell och litterär och som också redan på ett tidigt stadium kommenterade utvecklingen i Tyskland. *Kristen Gemenskap* hade två fokus i sin nyhetsbevakning: Det ekumeniska sekretariatet under uppbyggnad i Genève samt de nordiska folkkyrkornas samarbete och gemenskap. Redaktör för tidskriften var Nils Karlström.²⁷²

5.9 Svenska kyrkans roll

Under tidsperioden för andra världskriget var den Svenska kyrkan tillsammans med de nordiska folkkyrkorna sysselsatt med att både moraliskt och praktiskt stödja

²⁶⁹ Runestam, Staffan, 2009, s. 27-39.

²⁷⁰ Ibid., s. 39.

²⁷¹ Ryman, Björn; 2010, s. 214.

²⁷² Ibid., s. 52-54.

motståndsrörelser mot nazismen. Tillsammans med företrädare för motståndsrörelserna kom de att utforma riktlinjer för ett nydanande.²⁷³

Det föreligger en risk att tala om kyrkans politiska uppgift. För en medveten politisk kristendomstolkning kan ge kristen legitimation åt en politisk åskådning, som utgör ett av historiens tydligaste exempel på mänsklig förnedring. Men att argumentera för en opolitisk kyrka skulle innebära en inskränkning av kärleksbudets universalitet. Ytterst utgör kravet på en opolitisk kyrka ett indirekt förnekande av den universella skapelsen och av Jesu Kristi hela den mänskliga tillvaron omfattande frälsningsverk. Enligt de bibliska skrifterna är människan som Guds avbild kallad att ingripa, när någon del av Guds skapelse hotas av destruktion och förstörelse. Det finns inget område där den mänskliga tillvaron kan särskiljas och där destruktion fritt kunna.²⁷⁴

För att kunna dra slutsatser om kyrkans roll, är det av vikt att hålla isär politiska och teologiska ställningstaganden. Efter första världskriget kom vissa riktningar inom kyrkan att ta sig an ett allt ökande intresse politiska frågor. Detta resulterade i, att det under mellankrigstiden förekom en debatt i kyrklig press om kristendomens innebörd och kyrkans roll i samhällslivet. En debatt som kom att utkristalliseras i tre moment.²⁷⁵

Den traditionella teologin hade en opolitisk syn på kyrkans roll. Bakom oviljan att ge kyrkan en politisk roll och därmed tilldela Kristendomen en politisk innebörd låg en politisk värdering. Det rörde sig egentligen om, att de debattörer vilka sa sig ha en politisk syn på kyrka och Kristendom i själva verket uttryckte sina politiska värderingar. Den ekumeniska rörelsen placerar sig inom ramen för den traditionella teologin.²⁷⁶ En teologi till vilken alla riktningar, som inte var idealistisk teologi eller lundateologi, räknas. Detta medför, att till den traditionella teologin räknas; gammalkyrkigheten, högkyrkligheten, folkkyrkligheten och ungkyrkligheten samt den ekumeniska rörelsen och den socialtiska rörelsen. Det som förenar att både konservatism och nytänkande möts i synen kyrkans roll, är att de sinsemellan olika riktningarna höll sig inom traditionella kyrkliga ramar. De satte alla kyrkan i centrum. I bedömningen av kyrkans uppgift lade de in nationella och kulturella aspekter utan att för den sakens skull lämna det kyrkliga området. Något som medförde, att då de trädde fram i politiska frågor kom de i första hand att representera kyrkan.²⁷⁷

Företrädarna för den idealistiska teologin gick längre än ekumenernas i sitt praktiserade av Kristendomen. Då de politiserade kristendomen genom att sammankoppla

²⁷³ Ryman, Björn; 2010, s. 74.

²⁷⁴ Lind, Martin, 1975, s. 198.

²⁷⁵ Gunnarson, Lars, 1995, s. 221-222.

²⁷⁶ Ibid., s. 222.

²⁷⁷ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 43.

kristna idéer med bestämda idéer som t.ex. de socialdemokratiska.²⁷⁸ Det som kännetecknar den idealistiska teologin är, att den framstod som ett alternativ inom kristenheten. Eftersom den ansågs läsa in idéer i Kristendomen, som inte fanns där från början utan kom från annat håll, fick den benämningen idealism. Idéer som kunde komma från pacifism, socialism, humanism eller demokrati. Människan sattes i centrum och det som skilde den idealistiska teologin från den traditionella teologins riktningar var, att den lämnade traditionellt kyrkligt område och formulerade idéprogram, som liknade politiska partiers program.²⁷⁹

Inom teologin trädde på 1920-talet fram en bromsande kraft och det var lundateologin, som inte godkände idealisternas politiserande sätt att använda kristendomen på. Lundateologerna påstod bestämt, att det var teoretiskt omöjligt att använda sig av Kristendomen i politiska sammanhang. Dock kom lundateologernas teoretiskt utformade avståndstagande från politik att leda till, att de fick en exklusiv syn på kyrkan. Även om lundateologerna hävdade kristna rättfärdighetsprinciper om människors sociala samvaro, var de opolitiska i sin syn på Kristendom och kyrka.²⁸⁰

Lundateologin utkristalliserades genom en motsättning mellan den idealistiska och den traditionella teologin. Lundateologin kom därför att bli det syntetiskt nya. Den var antiidealitisk och hjälpte den traditionella teologin att formulera motståndet mot liberal, idealistisk teologi. Det främsta kännetecknet för lundateologin är att det renodlat kristna är i centrum. Lundateologin menade, att vare sig den traditionella teologin eller den idealistiska ställde frågan om vad kristendom egentligen är.²⁸¹

Under mitten av 1930-talet var den centrala frågan för kyrkan, hur den skulle förhålla sig till nazismen. Kyrkans första reaktion 1933 handlade om nazismen som politisk ideologi. Dock kom frågan relativt omgående, att mer handla om kyrkans förhållande till den tyska kyrkostriden. Något som även innebar att frågan kom att skiktas på två nivåer: Den politiska och den teologiska.²⁸²

Hur kyrkan förhöll sig till nazismen i Tyskland kom att avslöja dess förhållande till demokratin. De idealistiska teologerna hävdade att kyrkan var beroende av demokratin eftersom de såg demokratiska värderingar i Kristendomen. De ansåg därmed att Kristendomens politiska inflytande skulle vara explicit och direkt. Lundateologerna menade att kyrkan var oberoende av demokratin och visade inte någon hög värdering av demokratin och hade en negativ inställning till demokratins framtid. Lundateologerna menade att det

²⁷⁸ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 222.

²⁷⁹ Ibid., s. 54-55.

²⁸⁰ Ibid., s. 222.

²⁸¹ Ibid., s. 65.

²⁸² Ibid., s. 224.

inte gick att läsa ut demokratiska värderingar ur Kristendomen vilka kunde uttryckas explicit och de menade vidare att kristendomens politiska inflytande var indirekt.²⁸³

Den situation som kyrkan befann sig i under de starka politiska omvälvningar som skakade världen under 1930-talet går att sammanfatta med ordet identitetskris. De då verksamma kristna debattörerna kunde inte utkristallisera vad som egentligen var den kristna kyrkans uppgift. De kunde inte presentera en tydlig färdriktning i de då aktuella politiska frågorna. En förklaring till detta kan sökas i Kristendomen själv och dess egen mångfacetterade struktur. Något som medverkar till svårigheter med att lägga bördan om oklarhet för Kristendomens räkning på dess uttydare. För de kyrkliga debattörerna förmådde inte ge den kristna församlingen någon politisk vägledning, då kyrkans insats som politisk rådgivare påverkades av sin kontext.²⁸⁴ Ett konstaterande som kan väcka frågan om vad en stat är ur kristen synvinkel. Runestam menar att det är den stat, som i den aktuella situationen möjliggör den kristna auktoritetsbundenheten och den specifikt kristna samvetsfriheten. Vidare menar Runestam, att staten skall bana väg för kyrkan att förmedla det frigörande evangeliet till människorna och framför allt, att inte tro sig själv i religiöst-sedliga frågor kunna förfoga över människornas samveten.²⁸⁵

²⁸³ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 227.

²⁸⁴ Ibid., s. 236.

²⁸⁵ Runestam, Staffan, 2009, s.77-79.

6. Ekumenik

Under hela 1900-talet har både den inhemska och den internationella ekumeniska rörelsen spelat en stor roll för svenskt kyrkoliv. Det som har påverkat den svenska debatten är den teologiska diskussionen och utvecklingen i andra länder, först i Europa och USA, men sedan i allt högre grad i tredje världen. Den Svenska kyrkan har spelat en aktiv och en betydande roll i det ekumeniska arbetet både internationellt och nationellt. Söderblom anses vara en av förgrundsfigurerna inom den moderna svenska ekumeniken. Dock var arbetet under hans tid inte oemotsagt. Detta gäller särskilt hans arbete inom *Life and Work*. Företrädarna för denna rörelse mötte kritik för en alltför ”idealistisk” och ”realistisk” syn på fred och rättvisa.²⁸⁶

Den organiserade varianten av ekumenik kan sägas vara ett resultat av 1900-talet. Även om ekumeniken ibland har lett till socialt och politiskt engagemang som varit kontroversiellt.²⁸⁷

Några milstolpar på väg mot det som kan sägas utgöra dagens ekumenik är världsmissionskonferensen i Edingburg 1910, bildandet av Världsförbundet för internationellt samförstånd genom kyrkorna, (Alliance för Promoting International Friendship through the Churches) samt bildandet av Internationella Missionsrådet 1921.²⁸⁸

Söderblom sökte länka samman olika kyrkor för att söka skapa en enad kristen röst för freden. Denna enade röst ville han göra gällande genom att offentliggöra ekumeniska fredsdokument. Som exempel kan nämnas Fredsappellen från 1914. De offentliga dokument som lyfts upp från religiösa ledare eller religiösa organisationer är handlingar som kan hjälpa till i försöken att skapa konsensus runt social-etiska riktlinjer. Dokument av denna karaktär kan ha en avgörande betydelse i fredsskapande överenskommelser.²⁸⁹

Söderblom spelade en betydande roll i förbundet som kom att bli en plattform för den ekumeniska världskonferensen i Stockholm år 1925. En konferens som byggde på *Life and Work* rörelsen som hade sin inriktning på social-etiska och samhällsanknutna frågor, internationellt samarbete och fredsfrågor. *Faith and Order* kan sägas utgöra den andra stora rörelsen vilken hade inriktningen på kyrkans trostolkning. *Faith and Order* hade sin första konferens 1927. Dock kom *Life and Work*, som hade en ekumenisk karaktär, i tid nära Stockholmskonferensen och kom att betraktas som lite av en konkurrent till *Faith and Order*.²⁹⁰

²⁸⁶ Ekström, Sören, 1999, s. 25.

²⁸⁷ Ibid.

²⁸⁸ Ibid., s. 173.

²⁸⁹ Gehlin, Sara, 2011, s. 12

²⁹⁰ Ekström, Sören, 1999, s. 173.

Runestam utfärdar redan 1934 i den växande nationalismens spår en varning om att det är av ondo att glorifiera det nationella. 1935 uttalar han sig i tydliga ordalag om vikten av en Svensk Kristendom som inte är en evangelisk kristendom. De tyska spåren förskräcka som han uttrycker det.²⁹¹ Runestam menade att i huvudsak är den ekumeniska rörelsen gemenskap och inte i första hand vad som blir utträttat i den sociala frågan. Vidare menar Runestam att den ekumeniska rörelsens egentliga innehåll är *Gemeinschaftsleben*.^{292 293}

6.1 Sigtuna stiftelsen

När Björkquist grundade Sigtunastiftelsen 1917²⁹⁴ kom han även att knyta tidningen *Vår lösen* dit.²⁹⁵ Verksamheten fortgår än i dag och bedrivs i byggnader som numera i Sigtuna är markanta kulturbyggnader. 1986 fördes folkhögskolan över till Svenska kyrkans utbildningscentrum.²⁹⁶

Sigtuna stiftelsen bildades som ett centrum för den ungkyrkliga rörelsen. Stiftelsen skulle tjäna som samlingsplats för rekreation och andlig fördjupning. Det fanns en tydlig kristen prägel även om rekryteringen av elever var bredare än så. Människor med olika inställning skulle kunna mötas i respekt för varandra. I startandet av stiftelsen fick Björkquist ekonomiskt stöd av godsägare Oscar Ekman, (1873-1949). 1918 kom den kyrkliga lekmanarörelsen att inleda sitt arbete.²⁹⁷ De av den Ekmanska familjen skapade fonderna har än idag en stor ekonomisk betydelse för stiftelsen.²⁹⁸

Björkquist skapade ett nätverk i Sigtuna. Till skillnad från Eidem och de flesta biskoparna, var Björkquist en entreprenör, som skapade stiftelser, institut och förbund i rad. Tillsammans med sin vän Eivind Berggrav förde han en kamp för att få etableringsrätt för *Nordiska ekumeniska institutet* i Sigtuna. Trots att han styrka egentligen inte låg inom det ekumeniska området, är det Björkquist som inser att tiden är mogen för att etablera ett ekumeniskt institut.²⁹⁹

En av de mångahängivna anhängarna till Sigtunastiftelsen är Runestam. Tanken bakom Sigtunastiftelsens bildande var att skapa ett forum där många skilda grupper och idéer kunde

²⁹¹ Runestam, Staffan, 2009, s. 50.

²⁹² Ibid., s.52.

²⁹³ *Gemeinschaftsleben* översatt till svenska= gemensam faktor

²⁹⁴ Källkritisk anmärkning: Här har jag i en källa, Ekström, Sören, 1999, s. 170, funnit att Sigtunastiftelsen startade 1915 och två källor funnit, Ryman, Björn, 2010, s. 52, samt på Sigtunastiftelsens hemsida under fliken Om Sigtunastiftelsen, Historia, http://www.sigtunastiftelsen.se/Historik_1053.html, funnit att Sigtunastiftelsen bildades 1917. Jag har dragit slutsatsen att stiftelsen startade 1917 av två skäl. Det första är för att jag fann året 1917 i två källor samt att samma årtal stod på Sigtunastiftelsens egen hemsida.

²⁹⁵ Ryman, Björn, 2010, s. 52.

²⁹⁶ Ekström, Sören 1999, s. 170.

²⁹⁷ Ibid., s. 154.

²⁹⁸ Ibid., s. 170.

²⁹⁹ Ryman, Björn, 2010, s. 210.

samlas och till vilket kyrkan bjöd in. Runestam menade att Sigtunastiftelsen hade råd att ta emot alla de olika under sitt tak med hela den generositet av vilken folkkyrkan är mäktig.³⁰⁰

6.2 Ekumeniska nämnden

Funderingarna på ett stort ekumeniskt förbund grodde på flera ställen men det var i Uppsala de först blev verklighet. I januari 1932 presenterade professorn i missionshistoria, Knut, B. Westman, tillsammans med Runestam planen på den nya organisationen, Ekumeniska nämnden. Efter flertalet diskussioner kom *Faith and Order* att knytas till nämnden genom att bli nämndens sektion för *Svenska kyrkans Faith and Orderrörelse*.³⁰¹

Under 1938 gick den Ekumeniska nämnden ut med en uppmaning till präster, församlingsföreståndare och predikanter att verka mot den antisemitiska propagandan.³⁰²

6.3 Fanøkonferensen

En fråga som låg i centrum för de ekumeniska företrädarna var frågan som berörde en totalitär stats förhållande till kyrkan. På den danska ön Fanø höll Ekumeniska rådet i slutet av sommaren 1934 en konferens. Konferensens tema var kyrkans förhållande till stat och folk. Konferensen kom till stor del att handla om den då pågående kyrkostriden i Tyskland. På konferensen kom Ekumeniska rådets slutliga engagemang för Bekännelsekyrkan att ta form.³⁰³

En allmänt uttalad åsikt på konferensen var, att kyrkan inte hade utfört sin uppgift att föra ut evangeliums talan i samhällsfrågor ordentligt. Detta hade resulterat i att kyrkan hade ådragit sig skuld. Det var framväxten av nazismen och dess intrång på kyrkans område som påtvingade kyrkan att ta sitt ansvar på samhällslivets område. I en enda resolution vilken påtalade det oacceptabla i kyrklig envåldsmakt kom hela konferensens mening om den tyska kyrkostriden att sammanfattas. Detta kan då sägas vara en tydlig sympatityttring för Bekännelsekyrkan. Utan framgång hade Ekumeniska rådet sökt få representanter från Bekännelsekyrkan att delta.³⁰⁴

Det ansågs för Runestams del vara naturligt, att ta upp diskussionen om stat och kyrka från Kristen synpunkt vid Ekumeniska rådets sammanträde i samband med Fanøkonferensen. Runestam hade börjat uppmärksammas som en person, som kunde bidra till det viktiga nordiska bidraget till det ekumeniska arbetet i det då spända internationella

³⁰⁰ Runestam, Staffan, 2009, s. 49.

³⁰¹ Ibid., s. 54-57.

³⁰² Ibid., s. 10.

³⁰³ Gunnarsson, Lars, 1995, s. 138.

³⁰⁴ Ibid., s. 139.

läget. Även om Runestam inte nämner Tyskland i sitt framförande, låter han göra gällande, att det är den politiska utvecklingen i just Tyskland som ligger till grund för framställningen.³⁰⁵

6.4 Svenska Ekumeniska föreningen

Till följd av den ekonomiska krisen planerades, parallellt med strävandena att få till stånd en koncentration inom ekumeniken i Sverige, en stödförening för rörelsen. Runestam uttalade under slutet av 1932 en önskan om att få till stånd betalande medlemmar i *Life & Work* föreningar. Tillsammans med den tilltänkta sekreteraren för den nordiska ekumeniska tidskriften *Kristen gemenskap*, Nils Karlström, planerade Runestam att få till stånd en förening med låg medlemsavgift för att få många medlemmar. Detta skulle ge god ekonomi och den ekumeniska idén skull då kunna tränga ner i djupare kretsar. Detta ledde tillslut till, att i samband med omstruktureringen av Ekumeniska nämnden, bildades Svenska ekumeniska föreningen. Detta skedde i början av 1932. Runestam blev föreningens ordförande.³⁰⁶

Den svenska Statskyrkan kunde inte stödja alla ekumeniska initiativ. Detta var en av de bidragande orsakerna till, att alla ekumeniska initiativ led brist på resurser. Inkluderat tidningen *Kristen Gemenskap*, vars läsare ville driva de ekumeniska frågorna vidare, men prenumeranterna var inte tillräckligt många för att tidningen skulle bära sig. Detta ledde till att Björkquist bildade en frivillig förening bestående av cirka 600 personer. En förening som fick just namnet Svenska Ekumeniska Föreningen.³⁰⁷

6.5 Nordiska ekumeniska institutet

Läsarna av tidningen *Kristen Gemenskap* ville både driva de ekumeniska frågorna vidare samt hålla sig informerade om händelseutvecklingen i den världsvida kyrkan. Det övergripande mål som tidningen hade var att föra kyrkornas bidrag till freden. De första grunderna tillhörde organisationen *World Alliance for Friendship through the Churches*. Det nätverk av nordiska kyrkomän som var skribenter och läsare svetsades samman. Denna publikation utgör grunden för bildandet av Nordiska ekumeniska institutet 1940. Ett institut med internationell inriktning med Björkquist bland initiativtagarna. 1991 mynnar det ut i det efterföljande Nordiska ekumeniska rådet, (*NER*).³⁰⁸ Trots att Eidem som ärkebiskop i flera avseenden var den formelle beslutsfattaren kom ändå ekumeniska initiativ och det reella

³⁰⁵ Runestam, Staffan, 2009, s. 82-84.

³⁰⁶ Ibid., s. 59.

³⁰⁷ Ryman, Björn, 2010, s. 53.

³⁰⁸ Ekström, Sören, 1999, s. 170, s. 175 samt s. 183.

beslutsfattandet att flyttas över till Sigtuna. Ett överflyttande som har sin förklaring i krigsutvecklingen.³⁰⁹

Det sinnelag som rådde hos Björkquist var; Gud lever och talar nu – det närvarande ögonblickets betydelse, vilket han fått av amerikanen John R. Mott. En person som i början av 1900-talet var den tidens största ledargestalt för kristen, ekumenisk aktivism. Påverkan från Mott och det stundande världskriget var fonden till Björkquist skapande av Nordiska ekumeniska institutet³¹⁰.

Konferensen i Utrecht på våren 1938 var ett avstamp av betydelse för ekumeniken. Det var även då det stod klart att Kyrkornas världsråd skulle bildas inom ett par år. För nordens del blev det Björkquist som gick i täten för ekumeniken.³¹¹

6.6 Helmuth von Moltke och Kreisaukretsen

Helmuth von Moltke var ledare för tyska motståndsmän vilka samlades på hans släktgård i Kreisau i Schlesien för att enas om ett nytt politiskt program. Gruppen hade kontakt med Sigtuna.³¹²

Moltke var utbildad jurist och specialist på folkrätt. Han samarbetade med den tyska majoren Theodor Steltzer och träffade honom vid flertal tillfällen, varav en gång i Sigtuna. De båda var bekanta sen ungdomstiden och återfann sin vänskap i en motståndsgrupp mot Hitler. Både Moltke och Steltzer kom att dömas till döden för 20 juli attentatet mot Hitler. Det var en domare som gav kretsen kring Moltke öknamnet Det Kresaur Kreis, Kreisergkretsen då de alla figurerat kring slottet Kreisau. En änka till en släkting till Moltke har satt till att många av dokumenten som Kreisaugruppen formulerat för ett återupprättat Tyskland och ett nytt fritt Europa har blivit räddade till eftervärlden.³¹³

Inför den unga änkans flykt från Kreisau och nazismen 1945 hade Johansson förberett de svenska myndigheterna på att ta emot henne i Sverige. Det var efter anvisningar från Steltzer som änkan Freyas framlidne make Helmuth James von Moltke sökte sig till Johansson.

Även om von Moltke dömdes för 20 juli attentatet, var han fysiskt själv inte där. Som jurist var Moltke helt emot att bära vapen. För även om han ville ha bort Hitler, så ville han helst bygga ett nytt Tyskland, som inte började med mord. Moltke ville under inga omständigheter återupprepa dolkstötslegenden från första världskriget. Moltke hade hoppats

³⁰⁹ Ryman, Björn, 2010, s. 60.

³¹⁰ Ibid., s. 60.

³¹¹ Ibid., s. 60-61.

³¹² Ibid., s. 49.

³¹³ Ibid., s. 68-69.

på att undvika 20 juli attentatet eftersom han hellre hade sett att generalerna på ett tidigt stadium hade avlägsnat Hitler.³¹⁴

Under perioden för Kreisaukretsens existens fanns inte begreppet nätverk. Hade det funnits, hade Kreisaukretsen helt klart klassificerats som ett oppositionsnätverk i krigstid, då det uppfyllde kriterierna. Även om alla inom nätverket inte hade samma uppfattning i alla frågor var det överens om att de ville skapa ett nytt Tyskland. Detta nya Tyskland skulle vara ett land, fritt från den nationalsocialistiska ideologin. Det nya Tyskland skulle heller inte vara någon form av en återupprättad Weimarrepublik med dess misslyckade praktiska politik. Även om Kreisaukretsen inte lyckades organisera någon bred folkrörelse för sina idéer, var de ändå ett nätverk av motståndsmän, vilka inte ville att första världskrigets fredsslut skulle upprepas efter andra världskriget.³¹⁵

6.7 Kyrkornas Världsråd

De båda rörelserna *Life and Work* och *Faith and Order* höll sina konferenser i England under 1937 och beslöt då att bilda Kyrkornas Världsråd. Men det andra världskriget kom i mellan och det var först 1948 som det blev verklighet.³¹⁶

Inom den tidiga ekumeniska rörelsen användes och exemplifierades Söderbloms religionsdiplomatiska resurser och metoder som stått sig och fungerat genom olika tider och kontexter. De tillvägagångssätt och perspektiv som är gällande idag i kyrkornas Världsråd är det relationella brobyggande med offentliga konsensusutlåtanden. Detta grundlades av ett religiöst ledarskap för fred som innebar ett proklamerande av en kallelse till fredsarbete, som i sin tur förutsatte botgöring och omvändelse.³¹⁷

I efterdyningarna av andra världskriget var den fred som det tidiga Kyrkornas Världsråd var med om att vilja skapa i mångt och mycket ett arbete som handlade om att täcka den spricka som uppstått mellan öst och väst. Den spricka som uppstått mellan de båda supermakterna vilka i allt snabbare takt kapprustande och då ökade spänningen i terrorbalansen. Under samma period kom kyrkorna att fungera som broar mellan öst och väst, över järnridån.³¹⁸

³¹⁴ Ryman, Björn, 2010, s. 72.

³¹⁵ Ibid., s. 80.

³¹⁶ Ekström, Sören, 1999, s. 174.

³¹⁷ Gehlin, Sara, 2011, s. 13.

³¹⁸ Ibid., s. 14.

7 Sverige och Sigtuna

Det svar som den Svenska kyrkan gav på den nazistiska utmaningen kom inte endast från ärkebiskop Eidem. Han lät även andra agera i ansträngda lägen, främst prästerna i Berlin och Oslo. Eidem lät också de tidskrifter som var honom behjälpliga informera om situationen särskilt om de ekumeniska aktionerna. Sigtuna kom att bli den viktigaste platsen för kontakterna med motståndsrörelsen.³¹⁹

När andra världskriget startade 1939 ombads Sigtuna vara reservplats för den i Genève nybildade forskningsavdelningen. Forskningsuppgiften bestod i, att undersöka förhållandet kyrka-stat. Sigtuna blev reservplats i händelse av att Tyskland stoppade verksamheten i Genève. Sigtuna fick även fungera som reservbrevlåda under kriget, varifrån Genèvepost och även privatbrev skickades till kyrkor i de allierade länderna.³²⁰ För uppgiften i Genève föreslogs från Sverige den då 26 årige Nils Ehrenström. Han kom att avlönas från Svenska ekumeniska nämnden.³²¹

Fram till 1942 var Ehrenström direktor för Nordiska ekumeniska institutet, men fick därefter koncentrera sig på sina uppgifter i Genève. Hans chef var den tyske ekonomen och teologen Hannes Schönfeld, som reste till Sverige vid ett flertal tillfällen under kriget. Det kunde han göra tack vare att han även tjänstgjorde för krigsfånge sekreterarna i ECCO samt arbetade för en internationell organisation. Eugen Gerstenmaier var den tysk som var hans närmaste kollega och var den av ekumenernas som besökte Sverige flest gånger under 1940-talet. Den som informerade om de Svenska förhållandena var Ehrenström. Troligtvis var han även den förste som fick klart för sig, att de stod motståndsrörelsen nära och att det var därför som de sökte sig till Sverige.³²²

Till Sigtuna rekryterades Harry Johansson 1937.³²³ Runt 1942 fick Johansson bära den största bördan, även om han vid den här tiden inte visste lika mycket som Ehrenström om vissa hemligheter. Johansson var en god organisatör, som höll ihop trådarna till motståndsrörelserna i Tyskland och Norge, förutom alla legitima ekumeniska kontakter. Johansson vinner Eidems förtroende och Eidem vänder sig till Johansson i flera svåra frågor. Johansson i Sigtuna blir alltså den man, som står i centrum för förbindelser till utlandet. Detta trots att han själv aldrig sökte denna uppmärksamhet eller gav sken av att ha stått i dess centrum.³²⁴

³¹⁹ Ryman, Björn, 2010, s. 56.

³²⁰ Ibid., s. 62-65.

³²¹ Ibid., s. 62.

³²² Ibid., s. 66.

³²³ Ibid.

³²⁴ Ibid., s. 67.

Den tyska majoren Steltzer besök i Sverige blev början på en spännande period i Sigtunastiftelsens historia. Redan 1933 hade han som politiker fängslats av nazisterna. Anledningen till hans många resor till Stockholm var att han hade fått uppgiften att förhandla med SJ om tågkommunikationerna för den tyska armén. Steltzer kom att träffa Johansson ett flertal gånger under kriget. Sista gången var 20 juli 1944 då attentatet mot Hitler ägde rum. För vilket han kom att dömas till döden. Den stora rörelsefrihet han hade använde han till att främja både norsk och tysk motståndsrörelse.³²⁵

7.1. Dietrich Bonhoeffer i Sverige och Sigtuna

När Bonhoeffer i februari 1936 fyllde 30 år, ville de prästkandidater, han vid den tiden undervisade, fira honom. Då Bonhoeffer många gånger med stor inlevelse talat om sina olika resor och även nämnt sina ekumeniska kontakter, ville de fira honom med att göra en resa tillsammans. Det land som kom på tal var Sverige och resan skulle förverkligas innan terminen var slut.³²⁶

Dock var förslaget att resa till Sverige inte helt utan komplikationer. Bonhoeffer menade, att ju snabbare själva tillståndet kunde utverkas, desto troligare var det, att resan skulle gå att genomföra. Om reseförberedelserna skulle dra ut på tiden, fanns en stor risk att olika organ inom den nazistiskt kontrollerade rikskyrkan skulle lägga hinder i vägen. Vid den här tiden, fick en tysk medborgare endast föra ut tio riksmark över landets gränser. Något som medförde, att inbjudan till Sverige måste innehålla ett löfte om kost och logi för de 26 studenter som skulle resa med. Därför gällde det att med kort varsel ordna med en inbjudan från Sverige och då närmast från den då relativt nybildade Ekumeniska nämnden. Genom kontakter med den svenske kyrkoherden i Berlin, Forell, kom Bonhoeffer med kort varsel i kontakt med Karlström, redaktören för *Kristen gemenskap*. En man Bonhoeffer kände ytligt från ekumeniska samtal i Genève.³²⁷

Karlström arbetade raskt med att ordna både reseprogram, finansiering samt till och med sände en medarbetare till Finkenwalde för att förankra resans upplägg. Detta fick som resultat att den 22 februari dagtecknades inbjudan, som gällde en studieresa 1-10 mars 1936. Även om det preussiska broderrådet direkt kom att godkänna resan återstod det svåra hindret att utverka pass. Under den här perioden i Tyskland var det sällsynt, att tyska medborgare var innehavare av pass för utlandsresor. Trots detta kom samtliga av gruppens deltagare att få pass beviljade från sina respektive hemorter. Bonhoeffer var noga med att ge sina

³²⁵ Ryman, Björn, 2010, s. 68.

³²⁶ Lind, Martin, 2006, s. 91.

³²⁷ Ibid.

studenter restriktioner inför resan om att inte ge den svenska pressen några sensationsuppgifter om motståndet mot Hitler.³²⁸

Den 1 mars 1936 startade resan med färja från Stettin till Köpenhamn. Där träffade Bonhoeffer vänner från den ekumeniska rörelsen. Från Köpenhamn gick resan vidare till Lund, där gruppen bland annat träffade teologiprofessorn Anders Nygren, kännare av tyskt kyrkoliv. Därefter gick resan till Uppsala, där Bonhoeffer med studenter blev inbjudna till Eidems ärkebiskopsbostad. Från Uppsala reste gruppen vidare till Sigtuna, där de bland annat fick höra ett anförande av Björkquist.³²⁹

Den resa som Bonhoeffer och hans studenter gjorde till Sverige fick efterföljder redan under det att den pågick eftersom de nazistiskt influerade kyrkliga myndigheterna i Berlin vidtog åtgärder. Det talades till och med om att avbryta gruppens resa. Men då risken för att väcka alltför starka negativa reaktioner med en sådan åtgärd, valde myndigheterna i Berlin att istället sända ett brev till den tyska ambassadören i Stockholm. Ett brev som innehöll tydliga varningsord för ”pastor Bonhoeffer” som inte ansågs tjäna tyska intressen.³³⁰ Under det besök Bonhoeffer gjorde på ambassaden, fick han inte något direkt varmt mottagande. Theodor Heckel, var vid den här tiden rikskyrklig utrikeschef och utlandsbiskop. Heckel, som inte såg positivt på det möte han haft med Bonhoeffer under dennes vistelse i London, valde att ge igen och skrev ett grinigt brev. I detta officiella brev tecknade han Bonhoeffer som ”pacifist och statsfiende” och uppmanade de lokala kyrkliga myndigheterna att ta direkt avstånd från Bonhoeffer, samt vidta åtgärder så att tyska teologer inte längre fick sin undervisning från Bonhoeffer.³³¹

Heckels brev resulterade i, att riksministeriet för undervisningsfrågor i Tyskland beslöt att avbryta Bonhoeffers tid som docent vid Berlins universitet. Ministeriet hade under en tid haft granskande blickar riktade mot Bonhoeffer. Sverigeresan blev det, som fick ministeriet att besluta sig för att ingripa mot Bonhoeffer. Inom oppositionskretsar var det vid den här tiden viktigt att sträva efter att behålla så många offentliga uppdrag som möjligt för att få så vis få möjligheter att möta kritiska personer och höra deras åsikter.³³²

Myndigheternas reaktioner på Bonhoeffers resa till Sverige ledde till att Bonhoeffer redan under tiden han befann sig i Sverige, valde att fylla i det formulär, vilket var en skyldighet för alla aktiva docenter. Formuläret innehöll frågor om härkomst, om judisk börd både i föräldrarled och mor- och farföräldrarled. Bonhoeffer hade tidigare fått rådet från sina

³²⁸ Lind, Martin, 2006, s. 92.

³²⁹ Ibid.

³³⁰ Ibid.

³³¹ Ibid., s. 93.

³³² Ibid.

judiska vänner, att skicka in frågeformuläret till universitetsmyndigheterna i Berlin. Även om Bonhoeffer i det här läget fyllde i formuläret, var det i praktiken redan för sent. Ministeriet konstaterade att Bonhoeffer överträtt en förordning för docenter, att redan före en utlandsresa ansöka om tillstånd hos myndigheterna. När Bonhoeffer stängdes av från sin tjänst som docent vid universitetet i Berlin i augusti 1936 löd motiveringen, att Bonhoeffer dels ledde ett seminarium som inte fick existera, alltså det i Finkenwalde, och att han genomfört en resa till Sverige utan på förhand fått ministeriets medgivande.³³³

Det var inte bara Bonhoeffer som fick repressalier för sin Sverige resa, utan även Eidem, som hade haft kontakt med gruppen. Eidem erhöll ett brev från tyska rikskyrkans ledning, som på ett tydligt sätt lät meddela, att det av Bonhoeffer och hans studenter gjorda besöket betraktades som en privat angelägenhet. Eidem svarade med att påpeka, att man från svenskt håll önskat stå till tjänst, när de tyska seminaristerna uttryckte en vilja att besöka Sverige. Inbjudan från Sverige hade varit personlig, utan tanke på något kyrkopolitiskt officiellt ställningstagande. Dock kom Eidem efter att ha läst Karlströms rapport från resan efter några månader att ändra på sitt uttalande och meddela tyska rikskyrkan att inbjudan varit ”halvt officiell”.³³⁴

I korrespondensen i efterdyningarna av Bonhoeffers och hans studenters besök går det att utläsa, att från Svensk sida var man inte medveten om vilken betydelse besöket skulle komma att ha. Eidem kom vid flera tillfällen, att uttryckligen påpeka, att besöket inte fick tolkas som ett ställningstagande i den tyska kyrkostriden. Även om besöket för Bonhoeffers del ledde till, att han inte längre fick undervisa vid universitetet i Berlin, ansåg han, att besöket var viktigt. Han fick tillfälle att ge de blivande tyska prästerna en ekumenisk erfarenhet genom resan. Gruppen fick också tillfälle att informera om den svåra situationen för den evangeliska kyrkan i Tyskland. Bonhoeffer ansåg också att resan var av vikt för att den stärkte gemenskapen och samhörigheten i gruppen.³³⁵

Från 1940 till dess att han häktades i april 1943, genomförde Bonhoeffer en rad utlandsresor, alla formellt på uppdrag av Abwehr. Under den här perioden gjorde Bonhoeffer tre större resor till Schweiz, en resa till Norge med en kortare avstickare till Sverige, en Sverigeresa och en Italienresa. Under april månad 1942 reste Bonhoeffer till Norge. Officiellt var Bonhoeffers uppdrag i Norge att få information om den norska kyrkokampen. Den inofficiella uppgiften var, att uppmuntra Eivind Berggrav, biskop i Oslo och ledare för den norska kyrkans motstånd. På sin resa till Norge övernattade Bonhoeffer i

³³³ Lind, Martin, 2006, s. 93-94.

³³⁴ Ibid., s. 94.

³³⁵ Ibid., 2006, s. 95.

Malmö och på vägen hem i Stockholm. Det blev inget möte mellan Bonhoeffer och Eidem den gången och Eidems förklaring till det var, att Bonhoeffer endast åkt igenom Sverige i egenskap av tysk soldat. När Bonhoeffer gjorde dessa korta stopp i Sverige, var han inte medveten om, att han redan i maj samma år, skulle återvända till Sverige. Den här gången var syftet med besöket i Sverige, att möta den engelska biskopen George Bell, som befann sig i Sverige och informera honom om den tyska motståndsrörelsens existens. Bonhoeffer skulle lämna över namn på ledande personer i motståndsrörelsen samt söka få förståelse för, att alla tyskar inte stödde Hitler. Man önskade nämligen att de allierade vid en eventuell seger skulle respektera de tyska krafter som sedan länge motarbetat nazismen.³³⁶

Av amiral Canaris hade Bonhoeffer erhållit det tyska utrikesdepartementets särskilda kurirlegitimation för resan. Från Berlin till Stockholm flög Bonhoeffer lördagen den 30 maj 1942. Den 31 maj träffade Bonhoeffer biskop Bell i Sigtuna. Dock kom Bell att reagera negativt på det budskap som Bonhoeffer framförde eftersom det enligt Bell, inte var särskilt stor sannolikhet att den engelska regeringen eller de allierade skulle respektera motståndsrörelsens önskemål. Bonhoeffer inte kunde dessutom inte lägga fram några tydliga bevis för att en sådan rörelse existerade. Därför ifrågasatte Bell, om det verkligen fanns en motståndsrörelse och ifrågasatte att den engelska regeringen skulle kunna lova något med så lite bevis. Ytterligare ett skäl till Bells negativa inställning var, att den engelska regeringen vid den här tidpunkten precis hade lovat Sovjetunionen att inte ingå några fördrag med Hitlerregimen eller någon annan tysk regim före en tysk kapitulation. Detta första negativa möte med Bell föranledde Bonhoeffer att redan dagen därpå söka få till stånd ett nytt möte med Bell, men Björkquist satte sig emot fler kontakter dem emellan. Detta kan delvis ha sin förklaring i det spända förhållandet mellan Bonhoeffer och Björkquist som uppstod vid deras senaste möte 1936. Björkquist ansåg nämligen att Bonhoeffers uppsåt var oförenliga med svensk neutralitet.³³⁷

Då Bell kommit hem från Sigtuna, sökte han upp den Svenske utrikesministern Eden och de båda träffades den 30 juni 1942. Eden var misstänksam och undrade om det inte var så att Bonhoeffer hade blivit utnyttjad eftersom omfattningen av den tyska motståndsrörelsen var okänd i England och i alla händelser ett osäkert kort. Efterhand meddelade Eden att han inte hade något besked att ge till de tyska motståndsmännen. Han kunde inte säga dem något, som låg i den brittiska nationens intresse. Även om Bell varit negativ när han träffade Bonhoeffer, hade till slut tagit till sig Bonhoeffers argument. Detta resulterade i, att Bell gjorde ihärdiga försök i det engelska överhuset med att söka föra fram

³³⁶ Lind, Martin, 2006, s. 170-172.

³³⁷ Ibid., s. 173.

de propåer han erhållit från Bonhoeffer. Dock mötte Bell motstånd var gång och hans försök gav inget resultat. I efterhand kom Bell att väcka uppmärksamhet och då även från Svenska kyrkan sida, när biskop Yngve Brilioth i november månad 1943 åkte till Chichester för att där träffa Bell och få information av denne.³³⁸

Det går att hänföra Bonhoeffers resa till Sverige under 1942 till det tydligaste uppdraget för Bonhoeffer som motståndsmän. Under resan figurerade Bonhoeffer som spion med ett tydligt politiskt budskap. Den insats han gjorde för motståndsrörelsen under sin Sverigeresa avförde honom från Bekännelsekyrkans förbönslista. Eftersom företrädarna för Bekännelsekyrkan inte kunde tänka sig att ha en politiker, som de numera ansåg att Bonhoeffer var, som medverkat i samhällsomdanande verksamhet. Detta ökade spridandet av föraktet gentemot Bonhoeffer.³³⁹

Under den här perioden kom Stockholm att kallas för ”an espionage center of the first rank”. Det officiella uppdrag som förde Bonhoeffer till Stockholm var organiserat av Military Intelligence. Allt som skedde inofficiellt måste organiseras i det fördolda och krävde minutiös planering. Military Intelligence avsikter var, att undersöka de Svensk-Sovjetiska relationerna och söka upptäcka vad som var aktuellt i den Svenska kyrkan. Under besöket i Sverige skulle Bonhoeffer alltså ge information från Ludwig Beck, inspiratören bakom konspirationen mot Hitler, till Bell om vad som planerades.³⁴⁰

Bonhoeffers agerade under sin resa till Sverige pekar tydligt på Bonhoeffers dubbla roller. Den dubbla rollen dels som representant för det officiella Military Intelligence och dels rollen som den förtrogne, som fick gå emellan och ge information till dem inom Military Intelligence som var involverade i motståndsrörelsen.³⁴¹ Det råder igen tvekan om den personliga risk som Bonhoeffer utsatte sig för när han genomförde sin resa till Sigtuna på det sätt han gjorde.³⁴²

När kriget var slut anordnades en minnesgudstjänst i London, där biskop Bell talade. I Berlin kunde man inte tänka sig att nämna Bonhoeffers namn vid gudstjänsten för kampen mot nazismen. Hans namn var för tyngt av politiska budskap, eftersom han ansågs ha deltagit i samhällsomstörtande verksamhet. Inom den tyska evangeliska kyrkan fanns inget intresse att se vad Bonhoeffers insatser innebar. Det skulle dröja länge innan man gjorde det.

³³⁸ Lind, Martin, 2006, s. 173-174.

³³⁹ Ibid., s. 174.

³⁴⁰ Dramm, Sabine, 2009, s. 167.

³⁴¹ Ibid., s. 171.

³⁴² Ibid., s. 187.

Det skulle till och med dröja innan kristna i Tyskland med styrka i rösten kunde nämna Bonhoeffers namn.³⁴³

Det går att sammanfatta Bonhoeffer och Sigtuna genom att peka ut tre saker som hände där. För det första var Sigtunabesöket det dittills mest resoluta och anslående försöket att informera utanför sitt eget lands gränser om konspirationen gentemot Hitler. Det var även det största försöket att söka vinna positivt gensvar för detta samt att verkligen åberopa det. Det går inte att belasta Bonhoeffer för att hans meddelande inte väckte stort gensvar hos dess adressater som tanken var. För det andra var det som Bonhoeffer gjorde i Sigtuna mer av betydelse för honom själv, än för omvärlden. Utan att för den sakens skull mena att händelserna i Sigtuna inte hade betydelse. För det tredje exemplifierar Sigtuna Bonhoeffers roll i och för motståndsrörelsen. Det går att säga att Sigtuna utgör något av en slags miniatyr av alla delar av Bonhoeffers existens som en agent i motståndsrörelsen, och skilt från dess historiska betydelse kan det ses som det väsentligaste av Bonhoeffers aktiviteter i motståndsrörelsen.³⁴⁴

7.2 Sigtunagruppen och George Bell i Sigtuna

Månadsskiftet maj-juni 1942 blev av avgörande betydelse för Svenska kyrkans förbindelser med motståndsrörelser. Biskopen av Chichester, George K. A Bell var i Sverige på ett flera veckor långt officiellt besök.³⁴⁵ Det var den 13 maj runt klockan tre på morgonen som Bell landade som enda passagerare på ett plan, fluget av en norsk pilot. Den 2:e juni väntade det Brittiska informations ministeriet honom tillbaka till England.³⁴⁶ Bell hade besökt Sverige tre gånger tidigare. Under den här resan kom han bland annat att predika både i Engelska kyrkan i Göteborg och i Stockholm.³⁴⁷ Under sitt besök i Sverige reste alltså Bell runt. Han försökte under sin resa att återaktivera gamla vänskaper och kontakter. Bell kände väl till den Svenska kyrkan sedan första världskriget och hade för avsikt att knyta nya länkar. Svenskarna var synligt påverkade av det förtroende, tillit och glädje han utstrålade. Hans goodwilltur i Sverige var en stor succé.³⁴⁸ Syftet med besöket var att den Brittiska regeringen ville försöka påverka den Svenska opinionen om det sannolika i att Storbritannien, USA och Sovjetunionen tillsammans skulle besegra det av Hitler styrda Tyskland militärt. Uppgiften för Bell var komplicerad, eftersom Svensk opinion under vinterkriget hade gjort Finlands sak till sin och var i stort anti-sovjetisk. Bell var i egenskap

³⁴³ Lind, Martin, 2006, s. 174.

³⁴⁴ Dramm, Sabine, 2009, s. 190-191.

³⁴⁵ Ryman, Björn, 2010, s. 74.

³⁴⁶ Dramm, Sabine, 2009, s. 165.

³⁴⁷ Josefsson, Ruben, 1942, s. 301.

³⁴⁸ Dramm, Sabine, 2009, s. 173-174.

av biskop en av de drivande ledarna för den ekumeniska rörelsen. Bell gjorde tillsammans med Eidem upp planer för hur kyrkoledarna för de stridande parterna, så fort krigsslutet var i sikte, skulle kunna mötas till något som skulle kunna liknas vid ett slag försoningsmöte. Sverige sågs då som en naturlig plats för ett sådant möte.³⁴⁹

Bell hade särskilt begärt att de brittiska ambassadtjänstemännen skulle arrangera ett möte med föreståndaren för Sigtunastiftelsen, Björkquist. Detta skedde den 31 maj 1942.³⁵⁰ Bell förklarade, att avsikten med sitt besök i Sverige var att förnya och stärka kontakten mellan England och Sverige.³⁵¹ Samma dag som Bell anlände till Sigtunastiftelsen gjorde han även ett besök hos Johannson och hans hustru på Drakegården, där även de två tyska teologerna Schönfeld från Genève och Bonhoeffer var på besök.³⁵² Bell skriver själv efteråt om detta möte och säger då, att han inte hade skäl till att tro att han i Sverige skulle träffa några tyskar.³⁵³

Det råder oklarheter om när Bonhoeffer egentligen fick reda på att Bell skulle vara i Sverige och vilka avsikter Bell hade med sitt besök i Sverige. Det var inte första gången som Bell och Bonhoeffer träffade varandra. De möttes redan 1934 på den ekumeniska konferensen på Fanø i Danmark. En konferens som även bevistades av Eidem. Bell och Bonhoeffer hade haft ett flertal tillfällen att stifta bekantskap under Bonhoeffers tid som tysk utlandspräst i London. Det råder samstämmighet om att Bell och Bonhoeffer någon gång under besöket i Sverige 1942 diskuterade attentatet mot Hitler.³⁵⁴

Det råder ingen oklarhet om när Schönfeld fick reda på att Bell planerade en resa till Sverige då det står klart, att han fick reda på Bells resa senast den 6 maj då han telegraferade till sin arbetskamrat Ehrenström. Vid tidpunkten för telegrammet befann sig Ehrenström i Sigtuna för att förbereda Bells besök. Av telegrammet framgår att Schönfeld är angelägen om att komma till Sverige och han anländer till Stockholm flera dagar före besöket i Sigtuna. Schönfeld övernattar på Stockholm Hospits viket tycks vara den plats där de flesta av ekumenerna övernattar under krigsåren. Schönfeld reste till Sverige via Berlin, där han med största sannolikhet fick vetskap om von Moltkes värdskap för Kreisaukretsens möte under maj månad samma år. Vad man vet så samtalade Schönfeld och Bell vid två tillfällen inne i Stockholm och senare även i Sigtuna. Schönfeld var inte sen att lägga fram sina tankar vilka i stort är de samma som Kreisaukretsens. Syftet var att nå engelska regeringen för att lägga fram sitt förslag till efterkrigsprogram. Bell fick besked om att det fanns en

³⁴⁹ Ryman, Björn, 2010, s. 74.

³⁵⁰ Ibid., s. 75.

³⁵¹ Josefsson, Ruben, 1942, s. 301.

³⁵² Ryman, Björn, 2010, s. 75.

³⁵³ Bell, G., K., A., 1946, s. 165.

³⁵⁴ Ryman, Björn, 2010, s. 75

motståndsgrupp vilken stod i beredskap att bilda en övergångsregering och tillsammans med de allierade införa en ny författning i ett decentraliserat och demokratiserat Tyskland. Bell fick även besked om att det var önskvärt att han tog med sig detta till den innerste kretsen av den brittiska regeringen. Ta med det dokument som är den första officiella presentationen av Kreisaukretsen.³⁵⁵

Tillsammans med Johannson skapade Bell en nyckel med lösenord beroende på positiv respons eller ett förkastande från brittiska regeringen. Tidigare forskning har ofta hävdats att det var Bonhoeffer som var upphovsman och även överlämnade detta dokument till Bell, men senare forskning har visat att det var Schönfeld som fick den uppgiften. Något Bell själv senare har dokumenterat.³⁵⁶ Bell bekräftar att efter Schönfeld gett honom detaljerad information om arbetet som hade gjorts från *World Council of Churches* för krigsfångar berättade Schönfeld om sitt verkliga uppdrag: Att informera om det starka motstånd som utvecklats i Tyskland gentemot Hitler både under kriget men även före kriget. Schönfeld informerade Bell om, att motståndet i Tyskland var uppdelat i tre element. 1., Medlemmar och tidigare medlemmar av den statliga administrationen, 2., Ett stort antal av tidigare handels fackföreningsmän vilket inkluderade flera tidigare ledare. Människor som under de senaste 6 månaderna hade kommit att inta en rad nyckel positioner inom de centrala delarna i industrin inom de stora städerna som Berlin, Hamburg, Cologne och genom hela landet. 3., Höga officerare inom armén och den statliga polisen. Officerarna inom armén inkluderade även nyckelpersoner inom the Highest Command, (O.K.W.), för fronttrupperna, havs och luftvärnet likväl som inom the Central Command inom inrikes styrkorna. Förutom dessa tre grupperingar av motståndet informerade Schönfeld Bell om, att ledarna inom den protestantiska och Katolska kyrkan var nära knutna till kontakterna med hela oppositions- rörelsen. Bell fick även information om Bekännelsekyrkans protester mot nazistiska regeringens attacker mot frihet och lag. Bell fick klart för sig att dessa tre grupper hade tillräcklig kraft att störta den nazistiska regeringen om tillfälle gavs.³⁵⁷

Även om Bell tog på sig uppgiften att överlämna dokumenten, hade han inte i särskilt högt anseende hos den brittiska regeringen eftersom det var han som under 1941 hade startat protesterna mot att engelsmännen bombade civila mål i Tyskland. Till skillnad från Bell, hade de svenska representanterna bättre kontakt med sin regering och det stod klart för dem redan innan Bells och Schönfelds besök.³⁵⁸

³⁵⁵ Ryman, Björn, 2010, s. 75-78.

³⁵⁶ Ibid., s. 76.

³⁵⁷ Bell, G., K., A., 1946, s. 166-167.

³⁵⁸ Ryman, Björn, 2010, s. 76.

Bell kan sägas ha varit en brobyggare bland annat på grund av sin speciella karisma. Hans vision om att Kristet broderskap skulle bryta ner barriärer gjorde honom inte bara till en pionjär på det ekumeniska området, utan även sett ur Bekännelsekyrkans synvinkel. Hans vision gjorde honom till ett förkroppsligande av lojalitet för oppositionen mot Hitler. Bell kom att bli deras hopp.³⁵⁹

Att umgås med representanter för de stridande parterna i andra världskriget låg utanför lagens område. Detta medförde risker för Björkquist, Ehrenström och Johansson. Det hindrade dem inte och det skulle snart visa sig, att dessa tre män skulle komma att utgöra själva grundstrukturen i den, under två år aktiva, referensgrupp kallad för Sigtunagruppen. Endast ett par dagar efter Bells besök i Sverige fanns ytterligare dryga tiotalet intressenter knutna till gruppen.³⁶⁰

Navet för Sigtunagruppen utgjordes av Johansson. Det var han, som kom att bli den som skrev på varje kallelse och varje utsänt papper att det skulle återsändas till honom, eftersom det fått en hemligstämpel. Gruppen som träffades i Sigtuna var i stort sätt okänd för alla utomstående. I efterhand har Johansson menat att det var genom inspiration från Steltzer och den norska kyrkokampen som Sigtunagruppen uppstod. Även om Ehrenström var starkt knuten till sina arbetsuppgifter i Genève, har det senare blivit känt att denne visste mer om Schönfelds och Bonhoeffers besök. Det är troligt att Schönfeld höll Ehrenström informerad och att Schönfeld tog till sig information från motståndsrörelser. När Björkquist blev biskop kunde han inte engagera sig fullt ut i verksamheten i Sigtuna men han kvarstod dock inom nätverket hela tiden.³⁶¹

Johansson konstaterade efter kriget att Sigtunagruppen med all sannolikhet hade bildats utan Schönfelds och Bonhoeffers besök. Däremot kom deras besök att bidra till att blicken mot motståndsrörelsernas verksamhet fokuserades.³⁶²

7.3 Sverige och Sigtunas betydelse.

Av de möten som ägde rum i Sverige och Sigtuna går det att dra slutsatsen att de blev resultatlösa. För Hitler satt kvar och kom att leda tyskarna till nollpunkten. Sverige stod utanför kriget och riskerade ingenting. Konstateranden som kan låta nedslående, men i det långa perspektivet blev mötena ändå givande. För i Sverige och Sigtuna föddes tankar om hur ett nytt Europa skulle byggas. Den struktur över Europa som då diskuterades fram förordade det omedelbara bildandet av en europeisk gemenskap. Detta förverkligades fem

³⁵⁹ Dramm, Sabine, 2009, s. 176-177.

³⁶⁰ Ryman, Björn, 2010, s.77-78

³⁶¹ Ibid., s. 78.

³⁶² Ibid., s. 79.

eller sex decennier senare. Ur perspektivet att de faktiskt diskuterade att det behövs mindre stater som t.ex. Tjeckien, Slovakien, Kroatien, Serbien och Slovenien gav dessa riskabla möten resultat. Det går även att diskutera dessa möten ur det Kristna perspektivet och då komma fram till att dessa möten inspirerade till att skriva i olika dokument att den europeiska kulturen skulle fortsätta att vila på en kristen tradition och värdegrund. Något som kanske var en av de främsta anledningarna till att dessa människor sökte sig till de nyetablerade ekumeniska centra som bildats i skuggan av kriget i både Genève och i Sigtuna. Formandet av den ekumeniska rörelsen skedde i samröre med motståndsrörelserna mot nationalsocialismen. Det blev helt enkelt så, att denna nya ekumeniska rörelse blev en kraft mot de totalitära system som höll på att skulptera om den Europeiska kartan. Ett konstaterande som kanske är den största lärdomarna från detta moment i historien.³⁶³

³⁶³ Björn, Ryman, 2010, s. 74.

8. Slutdiskussion

Vid genomgången av mina källor för att kunna arbeta med uppsatsens syfte, konstaterade jag, att de för många kristna under åren 1933-1945 var en nödvändig hållning att både vara kristen och nazist. Först tyckte jag, att det var märkligt att konstatera, att detta var ett nödvändigt sätt att förhålla sig till världen. Märkligt att människor sökte kombinera dessa två, som jag uppfattar det, skilda förhållningssätt till världen som jag anser Kristendomen och Nazismen står för. Dock blir det inte lika märkligt, när jag även konstaterar, att förneka nazismen och att göra motstånd ofta var förenat med döden under de här åren. Detta medförde, att många kristna utåt sett sympatiserade med nazismen för att överleva, även om de i sitt hjärta och i dolda handlingar inte gjorde det. Sett ur den synvinkeln tycker jag inte att mitt konstaterande om att det för många kristna under åren 1933-1945 var en nödvändig hållning att vara både kristen och nazist förefaller särskilt märkligt.

Jag tycker, att de valde ett förhållningssätt där de hoppades på Guds förlåtande för sina handlingar. Hur de än handlade kunde de inte handla rätt i den situation de befann sig i. Ett förhållningssätt som jag anser går att knyta till det sätt jag uppfattar att Bonhoeffer förhöll sig till skulden. Bonhoeffer menade, att det inte finns något tredje tillstånd av skuldfrihet. Eftersom att handla innebär skuld men på samma gång innebär att inte handla också skuld. Det handlar om att hoppas på Guds förlåtande för de handlingar som i den givna och extra ordinära situationen sågs som nödvändiga.

När jag har läst om vilka människor som engagerade sig i motståndsrörelsen i Sverige, har jag ofta slagits av att en påfallande hög andel är människor, som i sin profession hanterar frågor vilka ofta faller inom sekretessens område. Ett konstaterande jag finner stöd för i Erik Carlssons avhandling, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*, där han konstaterar att en gemensam nämnare för chefredaktörer, biskopar, bankdirektörer, jurister, stabsofficerare och diplomater är, att hanterandet av hemliga och förtroliga uppgifter ingår i deras yrkesroller. Detta är exempel på professioner, där flertalet av de svenska aktörerna inom motståndsrörelsen återfinns.³⁶⁴

Mina konstateranden, att motståndsrörelsen i Sverige och i Tyskland arbetar i små celler utan sidledes samband och att man rörde sig inom en snäv personkrets bekräftas också av Carlsson. Något som då förklarar Sigtunagruppens snäva sammansättning och att den höll sig inom en krets av personer som var kända för varandra. Ännu en aspekt av hur jag uppfattar hur motståndsrörelsens agerande som bekräftas av Carlsson, är att det var inte några iögonfallande personer. Det var svenskar, som en tysk kunde sammanträffa med utan

³⁶⁴ Carlsson, Erik, 1998, s. 352.

att det, om det noterades, skulle väcka uppmärksamhet. Som till exempel var det inte biskop Gustaf Aulén utan Sigtunas Björkquist. Något som både jag och Carlsson uppfattar som en säker linje från både svensk och tysk sida.³⁶⁵

Även jag har, precis som Carlsson skriver, uppfattat det som om Sigtunagruppen utgjorde en av huvudaktörerna i tysk motståndsrörelses kontakter med Sverige under andra världskriget. Dock gör Carlsson mig uppmärksam på, att omdömet om gruppens verksamhet bör nyanseras, för den samlade gruppen överlade bara med tyskarna vid ett fåtal tillfällen. Eftersom enskilda samtal, vilket antytts i ovanstående stycke, ansågs som ett lämpligare forum för dessa höggradigt sekreta frågor. Även om Sigtunagruppen utgjorde en ram, var ändå verkligheten den, att dess medlemmar agerade enskilt i de verkligt betydande ärendena. Även om det förekom några fall där man uppträdde in pleno.³⁶⁶

Den svenska och internationella ekumeniska rörelsen sätter sin prägel på hela nätverket inom motståndsrörelsen, då inräknat Sigtunagruppen. Vid sidan av den övergripande ekumeniska önskan till samarbete över landsgränser även i krigstid, samt de teologiska argumenten för ekumenik, vilka bland annat företrädde av Bonhoeffer fanns det även mer konkreta faktorer. De internationella kyrkliga förbindelserna möjliggjorde även under krigstiden ett flöde av personal och postförsändelser över gränserna där engagemanget för krigsfångar var avgörande för de krigförande relativa tillmötesgående. Till det som senare skulle utvecklas till Kyrkornas världsråd gick direkta kopplingar till Sigtunagruppen. Detta innebar att Sigtuna var en direkt del i en välinformerad internationell organisation och från Sigtuna fanns öppna kanaler upp till generalsekreterarnivå.³⁶⁷ Dessa konstateranden av Carlsson anser jag belägger min uppfattning om Sigtunagruppens betydelse för både motståndsrörelsen under kriget men även för dess initierande av ett brett ekumeniskt arbete. Dock med reservationen om att ha ett nyanserat synsätt på Sigtunagruppen som en samlad grupp.

Likt Carlsson gör jag konstaterandet, att även på det personliga planet får den kyrkliga aspekten genomslag. På svensk sida genom sambandet mellan Sigtunagruppen och Nordiska Ekumeniska institutet med Johansson, Björkquist och den i Genève stationerade Ehrenström. På tysk sida sker motsvarande med bland annat Bonhoeffer och Steltzer samt på den engelska sidan med biskop Bell.³⁶⁸

Kopplingen mellan Sigtunagruppen och Kreisaukreten var, att det var Sigtunagruppen som i huvudsak kanaliserade kontakterna med Sverige och den tyska motståndsrörelsen där

³⁶⁵ Carlsson, Erik, 1998, s. 352.

³⁶⁶ Ibid., 355.

³⁶⁷ Ibid., s. 356.

³⁶⁸ Ibid., s. 357.

personer med anknytning till Kreisaukretsen var de mest frekventa aktörerna. Därmed förelåg en indirekt kontaktyta till den ekumeniska rörelsen. Mycket av det som kanaliserades via Sigtunagruppen kan benämnas informationsutbyte men även kommunikering med England skedde via samma kanal. Jag konstaterar precis som Carlsson i sin avhandling, att motståndsrörelsens direkta kontakter med allierad personal i Stockholm till stor del var koncentrerad kring nätverket runt och i Sigtunagruppen.³⁶⁹ Något som jag anser förstärker min uppfattning om att Bonhoeffer hade kontakt med Svenska kyrkan och dess företrädare. Eftersom som Bonhoeffer var i kontakt med Sigtunagruppen och att det i Sigtunagruppen fanns företrädare för Svenska kyrkan. Även om jag uppfattar det som om mitt huvudintryck är, att vetskap och aktivt engagemang i motståndsfrågor utanför den egentliga aktörskretsen var begränsad till ett fåtal personer, uppfattar jag att verksamheten med motståndsarbete inom Svenska kyrkan och bland dess företrädare innefattade fler personer än vad som har kunnat identifieras.

Jag uppfattar det som om en av anledningarna till att Bonhoeffer kunde resa, bland annat till Sverige i egenskap av motståndsmann, var att han kunde göra detta med bärande skäl inom sin tjänst inom Military Intelligence. Detta var en nödvändig förutsättning för motståndsmännen, vilket Carlsson påpekar, för att kunna ta kontakter i Sverige. Dock fanns det ständiga problemet närvarande i form av frågan om den enskilde motståndsmannen talade för sig själv eller för sin fraktion. Trots detta är ändå helhetsintrycket av motståndsrörelsens agerande, att de lyckades bemästra denna balansgång.³⁷⁰

Som jag har uppfattat det, var ett av huvudsyftena med Bonhoeffers och hans studenters resa till Sverige under 1936, att de strävade efter att möta en kyrka i ett land som inte var krigsbenäget och som hade en ambition om att skapa en fridfull utveckling för sina invånare.

En intressant iakttagelse när det gäller Bonhoeffers andra besök i Sverige under 1942 är, att besöket gällde, att i Sverige att möta den engelska biskopen George Bell och informera honom om den tyska motståndsrörelsens existens. Det Bonhoeffer skulle göra, vara att lämna över namn på ledande personer i motståndsrörelsen samt söka få förståelse för att alla tyskar inte stödde Hitler.³⁷¹ Dock skriver Bell själv efteråt om detta möte, att han inte hade skäl att tro, att han i Sverige skulle träffa några tyskar.³⁷²

Ovanstående styckes iakttagelse anser jag belägger hur den motståndsrörelse Bonhoeffer var en del av, agerade i det fördolda för att minimera risken av upptäckt. Vad jag

³⁶⁹ Carlsson, Erik, 1998, s. 357.

³⁷⁰ Ibid., s. 352-353.

³⁷¹ Lind, Martin, 2006, s. 170-172.

³⁷² Bell, G., K., A., 1946, s. 165.

menar är, att motståndsrörelsen i Tyskland planerade ett möte med Bell i Sverige, men de vågade inte bestämma träff med honom, på grund av risken för att deras planer skulle uppdagas. Att de agerade i det dolda för att minimera riskerna för upptäckt, tycker jag beläggs av att det faktiskt råder oklarheter om när Bonhoeffer egentligen fick reda på att Bell skulle vara i Sverige och vad Bells avsikter med sitt besök i Sverige var. Däremot råder det samstämmighet om, att Bell och Bonhoeffer någon gång under det att de var i Sverige 1942 diskuterade attentatet mot Hitler.³⁷³

Att det däremot inte råder några oklarheter angående om när Schönfeld fick reda på att Bell planerade en resa till Sverige,³⁷⁴ tycker jag belägger Bonhoeffer inte allt för framskjutna plats i motståndsrörelsen. Även om motståndsrörelsen agerade i det dolda för att minimera riskerna för upptäckt anser jag, att någon på en central plats i motståndsrörelsen behövde ha mer information för att det överhuvudtaget skulle fungera. Information som Bonhoeffer uppenbarligen inte hade och som då belägger hans inte alltför framskjutna plats i motståndsrörelsen. Något som även beläggs av nedanstående två styckens resonemang.

Efter vad som framkommit samtalade Schönfeld och Bell vid två tillfällen inne i Stockholm och senare även ute i Sigtuna. Schönfeld var inte sen att lägga fram sina tankar, vilka i stort är de samma som Kreisaukretsens. Syftet var att nå engelska regeringen, för att lägga fram ett efterkrigsprogram. Bell fick besked om, att det fanns en motståndsgrupp som stod i beredskap att bilda en övergångsregering och tillsammans med de allierade införa en ny författning i ett decentraliserat och demokratiserat Tyskland. Bell fick även besked om att det var önskvärt, att han tog med sig detta till den innerste kretsen av den brittiska regeringen. Ta med det dokument som är den första officiella presentationen av Kreisaukretsen.³⁷⁵

Tillsammans med Johansson skapade Bell en nyckel med lösenord beroende på positiv respons eller ett förkastande från brittiska regeringen. Tidigare forskning har ofta hävdats att det var Bonhoeffer som var upphovsman och även överlämnade detta dokument till Bell men senare forskning har visat, att det var Schönfeld som fick den uppgiften.³⁷⁶ Något som Bell själv senare har bekräftat genom dokumentation.³⁷⁷ Detta tycker jag är ytterligare något som belägger, att Bonhoeffer inte hade en alltför framskjutna plats i motståndsrörelsen. Likt det Bell bekräftar, att efter att Schönfeld detaljerat informerat om arbetet som hade gjorts från *World Council of Churches* för krigsfångar berättade Schönfeld

³⁷³ Ryman, Björn, 2010, s. 75

³⁷⁴ Ibid.

³⁷⁵ Ibid., s. 75-76.

³⁷⁶ Ibid., s. 76.

³⁷⁷ Bell, G., K., A., 1954, s. 36.

om sitt verkliga uppdrag: Att informera om det starka motstånd som utvecklats i Tyskland mot Hitler både under kriget men även före kriget.³⁷⁸

När Bonhoeffer mötte Bell kunde han i hemlighet lämna över namnen på de personer i ledande ställning som var involverade i 20 juli attentatet.³⁷⁹ Bonhoeffers framlämnade av listan över de personerna involverade i 20 attentatet belägger att Bonhoeffer var en länk i motståndsrörelsen. Dock anser jag, att Bonhoeffers agerande mer kan liknas vid en kurirs agerande. Eftersom överlämnandet av listan var det enda som Bonhoeffer gjorde själv. Uppgiften att söka få förståelse för, att alla tyskar inte stödde Hitler samt uppgiften lägga fram frågan till Bell om han kunde få den brittiska regeringen villig att förhandla med en ny tysk regering efter Hitler framlades också av Schönfeld.³⁸⁰

I en artikel om Bell i den svenska tidningen *Expressen* från 10/10 1945 står, att Bell några dagar efter mötet med Schönfeld uppsöktes av Bonhoeffer, som enligt den brittiske biskopen svävande i fullständig okunnighet om att Schönfeld, chef för världskyrkorådets undersökningsbyrå i Geneve, hade uppsökt Bell i samma ärende.³⁸¹³⁸² Bell menar i artikeln, att Bonhoeffer hade samma saker som Schönfeld att säga, vilket innebär att Bonhoeffer visste det som Schönfeld visste. I artikeln beläggs att Bonhoeffer lämnade över en lista med namn på konspirationsledare. Namnen var: Generalöverste Beck, Generalöverste Hammerstein, f.d. borgmästaren i Leipzig Karl Goerdder, ordföranden i tyska landsorganisationen, före upplösningen, Wilhelm Lerschner samt Jakob Kaiser, en katolsk fackförbundsledare. Vidare menade Bonhoeffer, att det fanns representanter för motståndsrörelsen inom varje ministerium i de större städerna och bland generaler och högre officerare vid hemmafronten, bland annat von Kluge och von Witzleben. Även i gas-och radiobolagen satt män från motståndsrörelsen, vilka också hade sina kontaktmän inom stadspolisen.³⁸³ Att Bonhoeffer visste detta, belägger att han fanns inom motståndsrörelsen. Det belägger även, att motståndsrörelsen fick arbeta utan att alltför många visste vad de andra inom motståndsrörelsen gjorde. Om det nu var så, att Bonhoeffer kom några dagar efter Schönfeld, belägger det att Bonhoeffer inte hade en plats i "ledningen" inom motståndsrörelsen, eftersom det ärende han lägger fram, redan har lagts fram. Dock med

³⁷⁸ Bell, G., K., A., 1946, s. 166.

³⁷⁹ Bell, G., K., A., 1954, s. 36.

³⁸⁰ Ibid.

³⁸¹ Håkansson, Brita, 1945, s. 6.

³⁸² Källkritisk anmärkning: När jag läste Björn Ryman, 2010, s. 75, uppfattar jag det som om att Bell möter Schönfeld och Bonhoeffer samtidigt. När jag däremot läser Bell, G., K., A., 1956, s. 36, Bell, G., K., A., s.168 samt Brita Håkanssons, 1945, s. 6. Framgår det att Bell inte möter Schönfeld och Bonhoeffer samtidigt. Eftersom jag anser att de källor som skrivits av Bell samt att Håkansson direkt hänvisar till Bell, G., K., A., 1956 är mest trovärdig. Anser jag att det finns belägg för att mötena ägde rum vid skilda tillfällen.

³⁸³ Håkansson, Brita, 1945, s. 6.

tillägget, att han lämnar över listan med namnen. Något som indikerar att Bonhoeffer hade en roll i motståndsrörelsen, även om den inte var strategiskt avgörande.

Bell lät både Bonhoeffer och Schönfeld veta att de inte skulle hysa alltför stora förhoppningar om hur deras budskap skulle komma att tas emot i London. Väl hemma i London talade Bell med utrikesminister Eden som lät meddela att flera av namnen på listan redan var kända för den brittiska Foreign Office.³⁸⁴ Detta är något som jag anser belägger, att Bonhoeffer inte hade en strategiskt avgörande roll som motståndsmän. Eden lovade Bell, att tänka över informationen, men redan två veckor senare låter han meddela, att den brittiska regeringen beslutat att inget göra.³⁸⁵

Artikeln i Expressen från den 10/10 1945 belägger att Stockholm och Sigtuna 1942 var platsen för två hemliga möten mellan representanter för den tyska motståndsrörelsen och den brittiska biskopen av Chichester, dr George Bell.³⁸⁶ Liksom den belägger, att Bell inte vet, att han skall träffa några tyskar i Sverige.³⁸⁷

På sidan 39 skriver jag om den återhållsamma rapporteringen i de två större svenska dagstidningarna, *Göteborgsposten och Svenska Dagbladet*. Med detta i åtanke slås jag av, hur detaljerad Brita Håkanssons artikel, Tyska Kuppmaakare mötte brittisk biskop: Hemliga möten år 1942 i Stockholm och Sigtuna, den 10/10 1954 i *Expressen: Den nya kvällstidningen* är. Där återfinns en tydlig redogörelse om händelserna kring motståndsrörelsen och Bekännelsekyrkan. Det står tydligt om Bells besök, att Bonhoeffer var antinazist samt att Bonhoeffer var hotad av biskop Heckel och alla stödjare av nazistregimen.

Man kan även läsa om hur Gestapo stängde Bekännelsekyrkans seminarier och att Bonhoeffer 1940 förbjöds att predika. Förklaringen till skillnaderna i rapporteringen tror jag ligger i, att rädslan för repressalier för vad som skrevs minskade i och med krigsslutet.

Liksom Söderbloms önskan att ställa Svenska kyrkan i fredens tjänst och sprida budskapet om den kristnes förpliktelse att motverka kriget,³⁸⁸ blev Bonhoeffers etik för fred särskilt viktig på konferensen på Fanø 1934, ”Conference of the World Alliance for Promoting International Friendship through The Churches and the Universal Christian Council for Life and Work.”³⁸⁹ Ett uttalande i vilket jag ser en koppling till att Bonhoeffer hade börjat se vart Tyskland var på väg. Jag uppfattar det även som att Bonhoeffer ville ha ett Tyskland som var till för alla. Därmed anser jag, att det finns belägg för att säga, att han ville ha fred och

³⁸⁴ Håkansson, Brita, 1945, s. 6

³⁸⁵ Ibid.

³⁸⁶ Ibid., första sidan.

³⁸⁷ Ibid, s. 6.

³⁸⁸ Gehlin, Sara, 2011, s. 12.

³⁸⁹ Bonhoeffer, Dietrich, 2005, s. 413.

att det var något som var självklart för en kristen att önska. Något som han faktiskt pratade om på denna konferens genom att säga, att kristna inte kan resa sina vapen gentemot andra, för när de gör det, vet de, att de reser sina vapen gentemot Kristus. Bonhoeffers etik för fred innehöll principer kopplade till sin kontext.³⁹⁰ Denna mening anser jag belägger min uppfattning om att man måste se Bonhoeffers roll som motståndsmän insatt i den kontexten han levde i.

Jag anser, att på det sätt som Bonhoeffer agerade genom att låta sin egen kristna övertygelse bli en del av både sitt sätt att leva och sitt sätt agera, kan liknas vid att det inom religionsdiplomatin betonas att ånger och botgöring har en avgörande betydelse för hela den religionsdiplomatiska processen. Eftersom det är precis i detta, som själva fredsprocessen tar sin början. Religionsdiplomatin menar, att genom att låta bekännelse, förlåtelse och omvändelse vara inledande resurser i fredsprocesser, är en lyckad lösning av en konflikt inte bara det att skapa strukturer utan även att skapa goda relationer.³⁹¹ Vilket jag anser direkt kan kopplas till att jag får uppfattningen om att Bonhoeffer inte primärt var politiskt intresserad i vanlig mening, utan han var mer intresserad av att Tyskland skulle vara ett land där alla kunde leva och bo.³⁹² Trots detta indirekta ointresse för politik, funderar han över vilket styre som skulle vara det bästa för Tyskland efter Hitler.³⁹³ Även om Bonhoeffer under sina tidiga universitetsår både var konservativ och nationalistisk likt sina studiekamrater.³⁹⁴

Jag upplever det som, att ju längre in i motståndsarbetet Bonhoeffer kommer desto mer blir hans personliga sfär och därmed hans arbetsmöjligheter indragna. Samtidigt konstaterar jag, att det är just detta som drar honom allt längre in i motståndsarbetet.

Ett tankeväckande svar på hur det ekumeniska arbetet som Söderblom var engagerad i har ringar som sträcker sig fram till vår tid, är hur kyrkorna genom sin gemenskap kan bidra till världens helande och fred. Svaret finns i korset i Kyrkornas Världsråds kapell. Korset är av metall och tillverkat av resterna från de bomber som föll över Dresden i Tyskland och Coventry i Storbritannien under andra världskriget.³⁹⁵ Något som jag anser bidrar till att förstärka uppfattningen om att ekumeniskt arbete och insatser för att stoppa kriget, likt det Bonhoeffer gjorde, inte leder till att symbolisera hat eller fiendskap utan till gemenskap och enhet i Kristus. Detta kan sägas symbolisera hela den uppfattning jag tycker att Bonhoeffer har om att i efterföljelse finns gemenskap.

³⁹⁰ Bonhoeffer, Dietrich, 2005, s. s. 414.

³⁹¹ Gehlin, Sara, 2011, s.12.

³⁹² Schlingensiepen, Ferdinand, 2010, s 56.

³⁹³ Ibid., s 267.

³⁹⁴ Ibid., s. 20.

³⁹⁵ Gehlin, Sara, 2011, s. 13.

Uppfattningar jag anser att Bonhoeffer hade om att det i Kristus finns gemenskap och försoning, anser jag kan kopplas till orden bakom skapandet av korset i Kyrkornas Världsråds kapell, ”Han skall döma mellan folken, skipa rätt bland alla folkslag. De skall smida om sina svärd till plogbillar och sina spjut till vingårdsknivar. Folken skall inte lyfta svärd mot varandra och aldrig mer övas för krig”, Jesaja 2: 3-4.³⁹⁶ Ord som Söderblom ofta hänvisade till.³⁹⁷ Ord från Söderblom, som belägger en koppling till Bonhoeffer. En koppling framåt i tiden och till våldets utbredning finns genom att Jesajas ord även står i förgrunden till korset, som sedan 1998 står i entrén till Kyrkornas världsråds hus i Genève. Ett kors som är skapat av material från järnvägsslipers från järnvägar som europeiska kolonialherrar tvingade den inhemska befolkningen att bygga. Ett kors tillverkat av destruktiva, förtryckande instrument, för att bli till ett tecken för hopp om världens försoning och fred.³⁹⁸ Återigen tycker jag mig höra den röst jag uppfattar som Bonhoeffers, om att det i Kristus finns gemenskap och hopp.

Söderblom var en av dem, som i den ekumeniska rörelsen såg en övertygelse om, att det i kristendomen finns inneboende källor till fred. I denna övertygelse ställde Söderblom sina och kyrkans resurser till förfogande för fredsarbete.³⁹⁹ Jag anser även, att detta kan uttryckas som att detta också står för Svenska kyrkans agerande. Något som jag även anser kan kopplas ihop med det, som jag uppfattar vara Bonhoeffers uppfattning om, att i Kristi efterföljelse kan vi leva i gemenskap. Att leva i gemenskap tolkar jag som ett tillstånd av fred.

Även om både tyska och svenska teologer var bärare av samma idétradition kom samhällsutvecklingen och utvecklingen för kyrkorna i länderna att bli olika. Redan på ett tidigt stadium av Hitlers karriär kom Bonhoeffer att både ogilla och kritisera hans agerande. Bland annat genom ett i radio direktsänd uttalande.⁴⁰⁰ Dock avbröts talet under pågående sändning, vilket medförde att talets mest kritiska avsnitt aldrig kom att höras. Talet behandlade olika omdaningar av ledarskapsbegreppet, Führerbegriff, hos den unga generationen.⁴⁰¹ Bonhoeffer kom i talet också att vända sig mot det religiösa språkbruk som Hitler använde sig av för att tala till det tyska folket. Hitler talade som om det tyska folket var det utvalda folket och att de av Gud hade fått rätt att inneha ett utvidgad livsrum, samt att det var deras Führer, som skulle rädda hela folket ur det kaos som drabbat dem.

³⁹⁶ Bibel 2000.

³⁹⁷ Gehlin, Sara, 2011, s. 13.

³⁹⁸ Ibid.

³⁹⁹ Ibid., s. 15.

⁴⁰⁰ Ryman, Björn, 2010, s. 38.

⁴⁰¹ Lind, Martin, 2006, s. 60-61.

Genom en studie av Eidems gärningar och uttalanden går det, att dra en parallell till Bonhoeffers åsikter. De stämmer väl överens med Eidems,⁴⁰² vilket jag menar även innebär att en parallell går att dra till att Svenska kyrkans åsikter stämmer överens med Bonhoeffers. Eidem, i egenskap av ärkebiskop, kan ju sägas vara en företrädare för Svenska kyrkan, även om Eidem inte var något av prästernas första val vid valet av honom till ärkebiskop.⁴⁰³

Vid en granskning av ärkebiskopen Eidem går det att finna, att han stod för en icke-nazistisk linje och att hans medarbetare inom den ekumeniska rörelsen också gjorde det. Det var även de som arrangerade Bonhoeffers och hans studenters resa till Sverige 1936.⁴⁰⁴ Återigen ser jag kopplingen mellan Bonhoeffer och Eidem, vilket då även blir en koppling till Svenska kyrkan.

Eftersom jag anser att Eidem i egenskap av ärkebiskop kan sägas vara en representant för Svenska kyrkan, framkommer skillnaden mellan Bonhoeffer och Svenska kyrkan vid en granskning av Eidem. Vid en sådan granskning framkommer, att Bonhoeffers positiva inställning till frågan om civilt motstånd inte delas av vare sig Eidem eller Svenska Kyrkan. Inte under andra världskriget och knappt vid några tillfällen under historien har Svenska kyrkan utövat civilt motstånd. Även om det bör påpekas att Eidems medarbetare stödde både tyskar och norrmän som var aktiva i motståndsrörelsen.⁴⁰⁵

Det av Eidem själv ändrade uttalandet, efter det att Bonhoeffer och hans studenter varit i Sverige under 1936, från att besöket bara har varit en tjänst till de tyska seminarister som önskat besöka Sverige utan något kyrkopolitiskt officiellt ställningstagande till att inbjudan varit ”halvt officiell”,⁴⁰⁶ anser jag kan tolkas som att Eidem med Svenska kyrkans åsikter i ryggen och i egenskap av medborgare i Sverige, inte ville välja sida utan ville, utåt sett, förhålla sig neutral. Vilket överensstämmer med, att Sverige formellt var en neutral stat som genom anpassningspolitik sökte undvika att bli indragna i kriget.⁴⁰⁷

När en grupp prästkandidater från rikskyrkans utbildning i Berlin önskade resa till Sverige på besök fick de nej av Eidem.⁴⁰⁸ Jag anser att detta nej visar på att Eidem, som jag konstaterat är en företrädare för Svenska kyrkan, faktiskt ställer sig på Bekännelsekyrkans sida. Dock får denna iakttagelse en törn, då jag läser att Eidem valde, att inte resa till Finkenwalde när Bonhoeffer bjöd dit honom. När Eidem fick denna inbjudan var han på officiellt besök i Svenska Sjomanskyrkan i Stettin, som ligger nära Finkenwalde. Detta

⁴⁰² Ryman, Björn, 2010, s. 38.

⁴⁰³ Ibid., s. 26.

⁴⁰⁴ Ibid., s. 38.

⁴⁰⁵ Ibid.

⁴⁰⁶ Lind, Martin, 2010, s. 94.

⁴⁰⁷ Ryman, Björn, 2010, s. 65.

⁴⁰⁸ Lind, Martin, 2006, s. 94.

skedde samma vår som Bonhoeffer och hans studenter var i Sverige.⁴⁰⁹ Den senare delen av detta resonemang anser jag för mig tillbaka till mitt första ställningstagande om att Eidem vill förhålla sig neutral, åtminstone utåt sett.

Jag anser, att det som kyrkoherde Forell i Berlin gör, när han förvarar dokument från Bekännelsekyrkan i kyrkan samt låter representanter från Bekännelsekyrkan hålla möten inom kyrkans lokaler, pekar på att en representant för Svenska kyrkan har samröre med den del av motståndsrörelsen, som Bonhoeffer var en del av. Bonhoeffer var ju en av de ledande gestalterna inom Bekännelsekyrkan. Att Forells efterträdare, Perwe, gav medhjälp till att även tillverka falska identitetshandlingar för behövande, samt att Svenska kyrkans lokaler i Berlin användes som tillflyktsplats för förföljda på grund av rasskäl eller för att de ansågs vara politiskt oliktankande,⁴¹⁰ anser jag pekar på det breda kontaktnät Bonhoeffer hade bland annat med Svenska kyrkan.

Forell, en man som jag anser utgör en företrädare för Svenska kyrkan i egenskap av kyrkoherde för en av Svenska kyrkans församlingar, gav personligt stöd till Bonhoeffer i dennes kamp.⁴¹¹ Att Bonhoeffer som motståndsmann uppskattade Forells insatser visar han, när han fått reda på att Forell 1942 måste lämna Berlin och skriver ” Det är bedrövt för oss att vår käre vän Forell skall lämna Berlin.”⁴¹² Detta anser jag pekar på ett samröre mellan Bonhoeffer och Svenska kyrkan.

Jag anser mig därför ha belägg för, att det inte råder några betänkligheter kring att Forell, en företrädare för Svenska kyrkan, stödde motståndsrörelsen i Berlin. Något som då även gäller Viktoriaförsamlingen i Berlin, där Forell var stationerad. Jag finner det osannolikt att verksamheten bara var begränsad till honom.

Gandhis påverkan på Forell, främst Gandhis metoder för ickevåld, anser jag belägger att Forell inte hyste någon rädsla för egen del för sina insatser. Vilket förstärks av att, efter vad jag har förstått, Forell visade sig offentligt med Bonhoeffer. Han visade sig offentligt med en man, som inte dolde sitt missnöje mot Hitler och den tyska regimen. Att öppet visa sitt missnöje mot Hitler och den tyska regeringen var något, som jag har uppfattat var förenat med stor fara och därför tydligt visar Forells oräddhet. Jag anser att det finns belägg för likheter mellan Forells och Bonhoeffers uppfattning av Gandhi. Eftersom de båda uppfattar uttrycker sitt gillande för dennes tankar.

⁴⁰⁹ Lind, Martin, 2006, s. 94.

⁴¹⁰ <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=670516>

⁴¹¹ Ryman, Björn, 2010, s. 172

⁴¹² Ibid.

Den av det allmänkyrkliga mötet antagna Eisenach resolutionen, vars centrala tes var att den kristnes lojalitet mot staten upphör om staten börjar ett anfallskrig,⁴¹³ anser jag kan kopplas till att Bonhoeffer, som jag uppfattar det, inte känner lojalitet mot den Tyska staten, utan han använder sitt Kristna levnadssätt och sin teologiska övertygelse till att försöka störta den stat som gått till anfall både mot andra länder och mot människors fria vilja

I mina studier av Svenska kyrkans och dess företrädares agerande mot vad som hände i den Tyska kyrkan, har jag stött på uttalanden från Svensk sida som direkt är emot händelseutvecklingen i Tyskland utifrån ett kristet perspektiv. Ett sådant exempel är hur Runestam redan i händelseutvecklingen 1933 såg en annalkande fara för kristendomen själv. Runestams uttalande från 1934 om, att kyrkan inte får upphöra att protestera mot en systematisk förfalskning av evangeliet, vilket han menade skedde i Tyskland, är ett annat exempel. Ytterligare ett är, när han samma år säger om att kyrkan inte lugnt kan bevittna hur hennes andliga skatter föröds, utan att själv rycka upp sig och säga ifrån. Saknar kyrkan liv nog att möta den djupaste själanöden med ett positivt ord, måste hon i varje fall säga detta nej, menar Runestam. Vidare ansåg Runestam, att detta var ett minimikrav och det som Bekännelsekyrkan då stod inför.⁴¹⁴ Ett uttalande som jag anser indikerar Bonhoeffers och Svenska kyrkans likvärdiga värderingar.

Jag anser att det finns belegg för att se en strävan från Svenskt kyrkligt håll att med hjälp av ekumeniken verka för kyrkornas bidrag till freden genom att använda sig av den kyrkliga tidskriften *Kristen Gemenskap*. Tidskriftens läsare önskade driva de ekumeniska frågorna vidare och hålla sig informerade om händelser i den världsvida kyrkan. De första grundarna av tidningen tillhörde organisationen *World Alliance for Friendship through the Church*, det nätverk av nordiska kyrkomän, där skribenter och läsare svetsades samman. Det var även frukten av denna publikation som låg bakom bildandet av Nordiska ekumeniska institutet 1940.⁴¹⁵

Sverige och Svenska kyrkans engagemang för fred och ekumenik anser jag vara en av de stora bakomliggande orsakerna till att Bonhoeffer kommer till Sverige, för att få kontakt med andra människor som likt honom själv arbetar för fred i kristen anda och har samröre med motståndsrörelsen.

Forell som Bonhoeffer kom i kontakt med i samband med kyrkostriderna i Tyskland var, som tidigare nämnts, den person som rapporterade om Kyrkokampen i Tyskland och kom att bli såväl Bonhoeffers som andra förkämpars röst för Bekännelsekyrkans kamp mot

⁴¹³ Runestam, Staffan, 2009, s. 49.

⁴¹⁴ Ibid., s. 81.

⁴¹⁵ Ryman, Björn, 2010, s. 52.

de tyska nazistiska makthavarna.⁴¹⁶ Detta anser jag skall ses som en liten del av ett påbörjande av en kartläggning av att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa des konsekvenser. Ytterligare något som jag anser kan vara en del av en påbörjad kartläggning är det att Eidem, vars kontakter med Bonhoeffer jag redan nämnt, var den person som skrev om *Kristens Gemenskaps* förbud i Norge och Danmark efter rapporteringen om kyrkostriden där. Att Eidem kom att inkludera sig själv i detta,⁴¹⁷ anser jag visar på vilken ställning stora delar av Svenska kyrkan tog mot nazismen. Vilket jag anser ytterligare belyser Bonhoeffers resor till Sverige och hans kontakter där.

Jag har konstaterat att både från svenskt håll och från Bonhoeffer kom rapporter om judeförföljelserna och införandet av arierparagrafen i Tyskland. Den Svenska tidningen *Vår Lösen* rapporterade om dessa frågor.⁴¹⁸ Bonhoeffer skrev om arierparagrafen. En paragraf som innebar, att judar inte fick inneha och erhålla tjänst i tyska staten.⁴¹⁹ Detta anser jag indikerar på en uppmärksamhet både från Bonhoeffer och från svensk sida om situationen i Tyskland.

Björkquist menade att Sverige inte är dess eget släktleds privategendom utan Svenskarna är förvaltare av en stor släktgård, där alla generationer har en viss bestämmanderätt. Detta innebär inte någon stel konservatism. För det skall finnas rum för anpassning efter nya förhållanden. Men på samma gång menar Björkquist, att Sverige en gång valt en linje, som Sverige skall följa. Annars uppstår en förvirring hos folket. Den linje som Sverige valt menar Björkquist, är den Kristna linjen och ett framåtblickande mot en ny tid då Europa skall finna sig själv igen, genom smärtsamma erfarenheter, fördjupas kristen enhetskultur i vilken de stridande folken åter skall mötas. I dessa framtidssyner har Sverige ett ansvar.⁴²⁰ Likt Björkquist menar även Runestam att ”Den svenska linjen är den kristna linjen”.⁴²¹ Fastebrevet som sändes ut 1942 framstår som en av Svenska kyrkans mer betydande insatser under andra världskriget efter lanseringen av programmet ”Den svenska linjen är den kristna linjen.”⁴²²

Jag tolkar det Björkquist skriver som att han menar, att Sverige har ett ansvar att medverka till att ett nytt Europa verkligen växer fram. Ett ansvar som legitimerar den kontakt med motståndsrörelsen som jag uppfattar att Svenska kyrkan och flera av dess företrädare hade under perioden för andra världskriget. De smärtsamma erfarenheter

⁴¹⁶ Ryman, Björn, 2010, s. 52.

⁴¹⁷ Ibid., s. 53.

⁴¹⁸ Ibid. 54

⁴¹⁹ Lind, Martin, 2006, s. 63.

⁴²⁰ Björkquist, Manfred, 1942, s. 11-12.

⁴²¹ Runestam, Staffan, 2009, s. 40.

⁴²² Ibid., s. 39.

Björkquist skriver om, tror jag syftar på Hitlers agerande och dess konsekvenser, då även inräknat kyrkostriderna i Tyskland.

En tolkning jag anser sannolik, är att både Svenska kyrkan, dess företrädare och Bonhoeffer med sina respektive engagemang för motståndsrörelsen, ville ta upp kampen om att livet skulle vara tillfredställande för människorna på den jord som vi ärvt som den skapelse vilken vi är medskapare till. Även om jag påminner mig själv, att det inte är att förglömma att dörren till historien alltid står öppen och därmed möjligheter till andra tolkningar.

Att den svenska och kristna tidskriften *Vår Lösen* var på samma linje som Bonhoeffer tycker jag blir klart, då tidningen rapporterar om Bekännelsekyrkan och ställer sig på Bekännelsekyrkans sida, vilken Bonhoeffer stod bakom.⁴²³ Ett antagande jag finner stöd för genom att det har diskuterats om att *Vår Lösen* fick sin information direkt från antingen Forell eller Bonhoeffer.⁴²⁴

Bonhoeffer talar om Machiavelli i *Ethics* och hans term *necessitá*. En term som innebär, att det i passande ansvarsfulla handlingar, avvikande från området styrt av lagar och principer, från det normala och vanliga, istället är konfronterat med extra ordinära situationer av ultimata nödvändigheter, vilka ligger utanför någon möjlig reglering genom lagar. Inom politikens område betyder detta, att kraften hos ett politiskt styre blir en politisk nödvändighet. Det kan inte ifrågasättas om sådana nödvändigheter behövs. Att förneka dem, vore det samma som att upphöra att agera gentemot verkligheten. Det är säkert att dessa nödvändigheter, som är primitiva likt livet självt, inte kan bli fångade av någon lag och aldrig kan bli lagar själva. De pekar direkt på den fria ansvarsfullheten hos någon som agerar, en ansvarsfullhet som inte är bunden till någon lag. Dessa handlingar skapar en extra ordinär situation, och är i sin essens gränslinjefall. Dessa handlingar ger inte längre mänskligt resonemang (ratio) möjlighet att komma fram till varierande utgångsstrategier, men framställer frågan för ultima ratio. Inom politiken är denna ultima ratio krig, men det kan även vara bedrägeri eller att bryta en överenskommelse för sitt eget livs nödvändighet. Ultima ratio ligger bakom lagar av förstånd; det är en irrationell handling.⁴²⁵

Vad jag menar med föregående styckes resonemang är, att Bonhoeffer handlade utifrån sitt hjärtas insikt om vad som var det rätta och han gjorde det utan rädsla för att han själv kunde dö. Bonhoeffer hade ett mod, en övertygelse utan rädsla, men på samma gång var han hjälpsam, kärleksfull och hoppgivande gentemot sina medmänniskor. Jag

⁴²³ Ryman, Björn, 2010, s. 55.

⁴²⁴ Ibid.

⁴²⁵ Bonhoeffer, Dietrich, 2005, s. 273.

uppfattar det som att det av Bonhoeffer går att lära, att inte sätta sig själv i första rummet, utan se till allas bästa först, även om det kan innebära en risk för ens eget bästa. Det är denna omtanke om andra, utan tanke på egen vinning, som Bonhoeffer har. Han visste på något sätt i sitt hjärta, att även om hans uppdrag drog honom själv i döden, var det värt det. Ett tecken på detta och denna del av hans personlighet är att han, precis när han vet att hans skall avrättas säger: ”Detta är slutet men för mig är det början av livet”.⁴²⁶

Ingen kan döma över den andre eftersom det är Gud som dömer, anser Bonhoeffer.⁴²⁷ Detta uttalande från Bonhoeffer anser jag är något som kan kopplas till det som jag uppfattar att Bonhoeffer tänkte om skuldfrågan. Det inte finns något tredje tillstånd av skuldfrihet utan det gäller att hoppas på Guds förlåtande. Bonhoeffer menade, att de som agerar ansvarsfullt tar på sig skulden. En handling som inte går att komma ifrån för en ansvarsfull person. I och med att de tar på sig skulden själva och inte lägger den på någon annan, står de för sin handling och tar därmed ansvar för den.⁴²⁸ Något jag anser är precis det som Bonhoeffer gör. Att han som motståndsmän agerar ansvarsfullt och vet att han därmed får en skuld och den är hans egen. Inte någon gång vad jag vet ”skyller” Bonhoeffer ifrån sig. Han går rakryggad mot döden med sin skuld och han står för vad han har gjort. Han ansåg att det var nödvändigt att agera som han gjorde. Jag uppfattar det, som om Bonhoeffer finner sina handlingar nödvändiga i en extra ordinär situation. Något som då är necessitá.

Jag uppfattar det som att kyrkan förkunnar evangeliet om Jesus Kristus och att kyrkan är en del av kristendomen. Detta innebär då, att svaret på Bonhoeffers frågor om det finns kristna lösningar på världsliga problem och om det verkligen är kyrkans uppgift att erbjuda världen hjälp bli ett ja.⁴²⁹ Tydligare blir detta ja, om man betänker, som jag uppfattat det, att Bonhoeffer menade att det var hans uppgift som kristen att utföra ansvarsfulla handlingar och att det inte finns något tredje tillstånd av skuldfrihet, utan man måste hoppas på Guds förlåtande. Detta anser jag innebär, att Bonhoeffer agerade som motståndsmän utifrån att han var just kristen. Alltså det att han handlade ansvarsfullt för att det var hans uppgift som kristen, innebär att det faktiskt är kyrkans uppgift, eftersom den är en del av kristendomen vilken förkunnar evangeliet om Jesus Kristus, att erbjuda världen hjälp och det finns kristna lösningar för detta.

Det som Lars Viper påpekar i sin recension av Gunnarssons avhandling *Kyrkan, nazismen och demokratin: åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919-1945*. Om att Gunnarsson fokuserar på mer eller mindre officiella personligheter inom Svenska kyrkan,

⁴²⁶ Schlingensiepen, Ferdinand, 2010, s. 378.

⁴²⁷ Bonhoeffer, Dietrich, 2005, s. 275.

⁴²⁸ Schlingensiepen, Ferdinand, 2010, s. 282.

⁴²⁹ Ibid., s. 353.

personer jag anser kan likställas med företrädare för Svenska kyrkan, för att behandla opinionerna i Sverige och inom Svenska kyrkan mot bakgrund av den framväxande nazismen i Tyskland,⁴³⁰ anser jag är mer eller mindre nödvändigt att göra, för att kunna vaska fram Svenska kyrkans roll under andra världskriget. Precis som Viper påpekar, är förfarandet att studera den kyrkliga åsiktsbildningen i Sverige före och under andra världskriget ett sätt att förstå olika ideologiska hållningar inom kyrkligheten.⁴³¹ Något jag anser vara högst relevant för att förstå Svenska kyrkans roll under andra världskriget samt varför dess företrädare agerade på det ena eller andra sättet.

Under rubriken 3.6, ”Därför motståndsmän” kom jag fram till att Bonhoeffer menar att en kristens ansvar och uppgift är att agera ansvarsfullt. Bonhoeffer ansåg att han agerade som han måste, alltså ansvarsfullt och därför blev han skyldig för sina handlingar även om det var nödvändiga eftersom jag uppfattar det som om det inte finns något tredje tillstånd av skuldfrihet. Att handla ger skuld och att inte handla ger också skuld. Det finns alltså inget tredje alternativ, som skulle kunna ge skuldfrihet. Eftersom inneboende i Jesus Kristus finns essensen av ansvarsfulla handlingar involverat i att de skuldfria blir skyldiga.⁴³²

Resonemanget på sid 88 om att jag upplever det som, att ju längre in i motståndsarbetet Bonhoeffer kommer hur desto mer blir hans personliga sfär och därmed hans arbetsmöjligheter indragna samt konstaterandet om att det är just detta, som drar honom allt längre in i motståndsarbetet leder mig osökt in på att Bonhoeffer menar, att kristen existens är utsträckt mellan ansvarsfullhet och förlåtande och att det inte finns någon existens fri från skuld.⁴³³ Bonhoeffer menade, att människor blir skyldiga både genom att göra något och genom att inte göra något och den enda möjligheten var att acceptera skulden och hoppas på Guds förlåtande.⁴³⁴

Det går inte att rent sakligt säga, att Bonhoeffer inte själv gjorde något, som han kunde skuldbeläggas för. Även om Bonhoeffer själv låter detta utgöra en slags grund i sin egen teologi, där begreppet Schuldübernahme⁴³⁵ spelar en undanskymd roll. Bonhoeffer tar på sig skulden för både vad hans landsmän och trossyskon gjort. I sin teologi utmanar Bonhoeffer både det enskilda levernet och det kristna gemenskapslivet.⁴³⁶

Jag uppfattar det som om att Bonhoeffer blev motståndsmän, för att han ansåg, att det var hans plikt som kristen att agera. Bonhoeffer menade, att om han blundade för vad som

⁴³⁰ Viper, Lars, 1995, s. 164.

⁴³¹ Ibid., s. 165.

⁴³² Bonhoeffer, Dietrich, 2005, s. 234.

⁴³³ Dramm, Sabine, 2009, s. 210.

⁴³⁴ Ibid, s. 211.

⁴³⁵ Schuldübernahme översatt till svenska= skuldbelägga

⁴³⁶ Björn, Ryman, 2010, s. 37.

skedde, blev han skyldig, men agerade han, blev han också skyldig. Men för Bonhoeffer handlade det om att agera på det sätt som Kristus skulle ha gjort. Eftersom Bonhoeffer menade, att inneboende i Jesus Kristus finns essensen av ansvarsfulla handlingar involverat i att de skuldfria blir skyldiga. Jag uppfattar det alltså, som om att Bonhoeffer gjorde det han ansåg nödvändigt.

Tillsammans med redogörelsen under 5.9, ”Svenska kyrkans roll”, som visade att under perioden för andra världskriget var den Svenska kyrkan tillsammans med de nordiska folkkyrkorna sysselsatt med att både moraliskt och praktiskt stödja motståndsrörelser mot nazismen och i samverkan med företrädare för motståndsrörelserna kom de att utforma riktlinjer för ett nydanande.⁴³⁷ Visas att det som framträder vid ett påbörjande av en kartläggning för att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa dess konsekvenser. Är att Bonhoeffers kontakter med Svenska kyrkan ligger på flera plan med ibland tämligen spretande beröringspunkter. Läger jag till redogörelsen om Sverige och Sigtuna och vilken roll de spelade i det framväxande ekumeniska arbetet samt Bonhoeffers resor till Sverige finner jag. Att det i tidigare forskning ofta har hävdats att det var Bonhoeffer som var upphovsman och även överlämnade dokument som innehåller uppgifter om en motståndsgrupp vilken står i beredskap att bilda en övergångsregering och tillsammans med de allierade införa en ny författning i ett decentraliserat och demokratiserat Tyskland till Bell. Jag finner även att senare forskning har visat att det var Schönfeldt som fick den uppgiften. Vilket Bell själv senare har dokumenterat.⁴³⁸ Kombinerar jag detta med svårigheterna att finna faktiska belägg för Bonhoeffers som motståndsman enskilda insatser för motståndsrörelsen som helhet, kan jag konstatera, att jag visserligen finner belägg för min hypotes att Dietrich Bonhoeffer som motståndsman hade kontakt med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare, men jag har svårt att finna belägg för att hans roll i motståndsrörelsen var av avgörande karaktär.

⁴³⁷ Björn, Ryman, 2010, s. 37.

⁴³⁸ Ibid., s. 76-78.

9. Slutsats

Efter att ha arbetat med uppsatsens övergripande syfte att påbörja en kartläggning och belysa, i mån av tillgång till material, Dietrich Bonhoeffer som motståndsmans kontakter med Svenska kyrkans och/eller dess företrädare. Syftet med den påbörjade kartläggningen var att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa dess konsekvenser. Var en av de första slutsatserna jag drog, att det inte fanns så mycket skrivet i Svenska dagstidningar under perioderna för Bonhoeffers besök i Sverige, som jag först hade fått uppfattning om. Detta medförde, att jag inte kunde komplettera med den mängd information från tidningsartiklar skriva under perioderna för Bonhoeffers besök i Sverige, som jag först hade trott. Detta tycker jag kan förklaras av att efterhand som arbetet med uppsatsen fortskred, förstod jag att Bonhoeffers besök i Sverige hölls under mycket låg profil. Något som jag även fick bekräftat efter en telefonkontakt med arkivarien Leif Jonsson på Sigtunastiftelsen den 14 februari 2011. Han berättade, att Bonhoeffer vid sitt besök i Sigtuna 1942 i Sigtunas gästbok bara skrev sina initialer D.B.

Jag kommit fram till att Bonhoeffer var i Sverige vid två tillfällen. I Sverige träffade han företrädare för Svenska kyrkan, vilka var engagerande i frågor rörande ekumenik, motståndsrörelser och arbete för fred. Även om dessa personer var företrädare för Svenska kyrkan, agerade de inte alltid i den egenskapen, utan som privatpersoner med en kristen livssyn. En livssyn som jag uppfattar överensstämmer med Bonhoeffers livssyn.

Under andra världskriget intog Svenska kyrkan rollen av att, tillsammans med de nordiska folkkyrkorna, vara sysselsatt med att både moraliskt och praktiskt stödja motståndsrörelser mot nazismen och tillsammans med företrädare för motståndsrörelserna kom de att utforma riktlinjer för ett nydanande. Något jag uppfattar som att Svenska kyrkan då inte låg helt i linje med Sveriges officiella hållning. Nationen Sverige var formellt en neutral stat, som skulle agera utan att ta ställning och som genom sin anpassningspolitik verkade för att undgå att bli direkt indragna i kriget.

En av de mest tankeväckande slutsatserna jag har dragit är, att den uppfattning jag hade från början om att Bonhoeffers insatser som motståndsmän var av avgörande karaktär för motståndsrörelsen som helhet, i själva verket är efterhandskonstruktioner. Bonhoeffers resa till Sverige under 1942 var visserligen det tydligaste uppdraget för personen Bonhoeffer som motståndsmän. Det råder inte någon tvekan om, att Bonhoeffer under resan agerade som spion med ett tydligt politiskt budskap och skilt från dess historiska betydelse kan det ses som det mest väsentliga av Bonhoeffers aktiviteter i motståndsrörelsen. För Bonhoeffers besök i Sigtuna var det dittills mest resoluta och anslående försöket att informera utanför det egna landets gränser om konspirationen gentemot Hitler.

Även om Bonhoeffers besök inte var av avgörande karaktär för motståndsrörelsen som helhet, fick besöket konsekvenser för Sverige som land i form av Sverige vid flera tillfällen efter besöket uttryckligen fick påpeka att besöket inte fick tolkas som ett ställningstagande i den tyska kyrkostriden. Jag menar inte att Bonhoeffer inte gjorde insatser som motståndsmän. Jag menar att den otydlighet, som jag sett kring vad han gjorde, har skapat ett tomrum, i vilket hans insatser har förstörats upp. Jag anser det därför fullt rimligt att påstå, att det här behövs korrigeringar av feltydningar och feltolkningar av Bonhoeffers insatser som motståndsmän. Detta skulle kunna förklara Bonhoeffers verkliga insatser som motståndsmän. Jag är medveten att detta påstående kan anses som kontroversiellt och innebära att Bonhoeffers status som motståndsmän degraderas, men vid den närmare studie jag gjort av mina källor är detta den bild som har kommit att framträda allt starkare. Även om jag fortfarande anser, att Bonhoeffer var motståndsmän, har den bild jag hade av Bonhoeffer som motståndsmän när jag påbörjade arbetet med uppsatsen förändras. Ett konstaterande som jag inte är besviken över, utan snarare anser tillför ytterligare en dimension av den, som jag uppfattar det, mångfacetterade Bonhoeffer och som pekar på förut inte observerade samband.

Efter att ha läst ett flertal böcker om Bonhoeffer och hur hans liv kom att gestalta sig, tycker jag mig med facit i hand se, att vägen in i motståndsarbetet på sätt och vis var självklar för Bonhoeffer. Däremot uppfattar jag inte att Bonhoeffer vid något specifikt tillfälle uttrycker att han skulle bli motståndsmän utan det växer fram undan för undan. Jag uppfattar att Bonhoeffer gjorde det han ansåg sig tvungen att göra som kristen. För det finns inget tredje tillstånd av skuldfrihet. Att handla ger skuld precis lika mycket som att inte handla. Jag uppfattar att det var därför Bonhoeffer blev motståndsmän. Även om han inte blev en motståndsmän som spelade en avgörande roll för krigets utgång.

Eftersom jag kunnat belägga min hypotes, om att Dietrich Bonhoeffer hade kontakt med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare och jag genom min metod arbetat med uppsatsens övergripande syfte med hjälp av frågeställningarna. Har jag uppnått uppsatsens övergripande syfte om att påbörja en kartläggning och belysa, i mån av tillgång på material, Dietrich Bonhoeffer som motståndsmans kontakter med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare. Jag har därmed påbörjat kartläggningen med syftet att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa dess konsekvenser. Därmed konstaterar jag även att min metod varit tillförlitlig.

10. Framtida forskning

Redan i uppsatsens syfte samt i dess avgränsningar antyder jag att det kan finnas material i uppsatsen, som kan användas till framtida forskning. Det jag syftar på är att jag inom ramen för vad som är möjligt för en magisteruppsats, påbörjar jag en kartläggning. Att påbörja något anser jag innebära, att det där i kan finnas material att bygga vidare på. Vilket har visat sig stämma, då den påbörjade kartläggningen med avsikt att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa dess konsekvenser innebar, att jag fick kontakt med arkivarien, Leif Jonsson, på Sigtunastiftelsen. En kontakt som innebar, att jag fick information om att det i deras arkiv samt vid Svenska kyrkans arkiv i Uppsala kan finnas information av värde för framtida forskning.

Jag har för avsikt och en önskan om att besöka dessa båda arkiv för att kunna utforska den otydlighet, som jag sett kring vad Bonhoeffer gjorde. Denna otydlighet har, som jag ser det, skapat ett tomrum, i vilket de insatser Bonhoeffer gjorde har förstörats upp. Min avsikt är att göra de korrigeringar av feltydningar och feltolkningar av Bonhoeffers insatser som motståndsmän, som jag anser finns, för att förklara Bonhoeffers verkliga insatser som motståndsmän. En del av arbetet att söka förklara Bonhoeffers verkliga insatser som motståndsmän, är att söka reda ut den politiska bakgrunden till 20 juli attentatet och fördjupa undersökningen av Sigtunas roll.

Vid Bonhoeffers första resa till Sverige 1936, vilken han gjorde tillsammans med sina studenter, stannade de till i Lund för ett samtal med dåvarande teologi professorn Anders Nygren, kännare av tyskt kyrkoliv. Det är möjligt, att det från detta möte finns anteckningar alternativt omskrivningar i olika källor. Något jag anser vara av relevans att kontrollera.

En del i den framtida forskningen kan vara, att utvidga sökningen i tidningar till ett större tidsintervall än till åren 1936 och 1942 då Bonhoeffer var i Sverige. Eftersom det då eventuellt skulle gå att finna artiklar relaterade till ämnet. I Björn Rymans bok finns på s. 105 en artikel avfotograferad från *Upsala Nya Tidning* med rubriken, *Fredskontraktet togs på Drakgården: Sigtunahem träffpunkt för tyska motståndsmän*. En rubrik som antyder, att det där kan finnas intressant material. Dock har jag utan resultat sökt efter denna artikel.⁴³⁹

Ytterligare en artikel jag inte funnit men som jag läste om i *Expressen* den 10/10 1945 är den i *Contemporary Reviews* oktobernummer där Bell lämnar en intressant bakgrundshistoria till 20 juli attentatet 1944 mot Hitler. En artikel som eventuellt skulle kunna belysa mer om Bonhoeffers roll i motståndsrörelsen.

⁴³⁹ Källkritisk anmärkning: Eftersom jag sökt denna artikel både i artikel sök, på mikrofilm på Kurs-och tidningsbiblioteket i Göteborg samt även varit i kontakt med *Upsala Nya tidning* misstänker jag att Björn Ryman, 2010, s. 105 hänvisar till fel källa.

Ytterligare en del av den framtida forskningen skulle kunna vara att besöka Viktoriaförsamlingen i Berlin, för att söka i deras bibliotek i syfte att undersöka om det finns dokumentation kvar från det samröre jag konstaterat att de hade med både motståndsrörelsen och Bekännelsekyrkan.

Jag anser att det föreligger relevans i, att arbeta vidare med den förändrade bilden av Bonhoeffer som motståndsmann jag sett och den ytterligare dimension av den, som jag uppfattar det, mångfacetterade Bonhoeffer detta tillför. Konstateranden som pekar på förut inte observerande samband, i vilka det även kan vara möjligt att se mekanismen bakom efterkonstruktionerna.

11. Sammanfattning

Jag skall i detta kapitel utifrån mina resonemang sammanfatta uppsatsen och därmed även svaren på de frågeställningar jag har använt för att arbeta med mitt syfte samt belägga min hypotes.

Min hypotes var, att Dietrich Bonhoeffer som motståndsmann hade kontakt med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare. Denna hypotes ansåg jag vara den mest relevanta för mina tre frågeställningar, eftersom uppsatsens övergripande syfte var att påbörja en kartläggning, i mån av tillgång till material, Dietrich Bonhoeffer som motståndsmans kontakter med Svenska kyrkans och/eller dess företrädare. Syftet med den påbörjade kartläggningen var att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa dess konsekvenser

Mina tre frågeställningar var:

- 1: Vad gjorde Dietrich Bonhoeffer i Sverige och vilka personer mötte han?
- 2: Vilken roll intog Svenska kyrkan under andra världskriget?
3. Vilka konsekvenser fick Dietrich Bonhoeffers besök i Sverige?

En kartläggning är som jag ser det, något som är mycket stort och syftar till att skapa en helhetsbild av ett ämne. Något som jag anser ligger utanför ramen för en magisteruppsats. Det är därför jag, inom ramen för uppsatsen, endast påbörjat en kartläggning.

Jag har påbörjat av en kartläggning och en belysning av Dietrich Bonhoeffer som motståndsmann kontakter med Svenska Kyrkans och/eller dess företrädare med avsikt att se konsekvenserna av Dietrich Bonhoeffers besök i Sverige. Vilket sträckt sig både bakåt och framåt i tiden räknat från andra världskriget. Detta för att jag ansåg, att det större tidsintervallet underlättade besvarandet av mina frågeställningar och medförde en större signifikans.

För mig innebär en kartläggning, att jag strukturerar upp fakta med avsikt att skapa överblick för att kunna se samband och på ett konstruktivt och kritiskt sätt kunna arbeta med mina frågeställningar. Jag skapar alltså en karta med fakta utifrån vilken jag söker svar. Ett arbetssätt jag i stort sätt alltid använt mig av och som liknar det arbetssätt Erik Carlsson använder i sin avhandling *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget* där han gör en systematisk kartläggning.

Uppsatsen börjar med en kortare historisk introduktion över andra världskrigets händelser för att skapa en förståelse för uppsatsen som helhet.

Genom litteratur skriven om Dietrich Bonhoeffer, kompletterad med litteratur skriven av honom, har jag sökt fakta om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän. När det gäller litteratur skriven av honom själv har jag främst använt mig av hans bok *Ethics*, då jag vid en tidigare genomläsning av den fann, att det där i går att finna förklaringar till varför han blev motståndsmän. På vägen mot att finna fakta om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän har jag gjort en redogörelse för olika delar av hans liv med betoning på de delar, som jag fann mest relevanta för honom som motståndsmän. Jag ansåg detta vara det bästa sättet inom ramen för den här uppsatsen att finna fakta om Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän.

Under rubriken, 3.6, ”Därför motståndsmän”, redogjorde jag för Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän utifrån vad jag har fått fram från redogörelsen över de olika delarna av Dietrich Bonhoeffers liv. Dock vill jag påpeka, att det är först under rubrik, 7.1, ”Dietrich Bonhoeffer i Sverige och i Sigtuna”, Dietrich Bonhoeffers insatser som motståndsmän relaterade till uppsatsens syfte återfinns.

Med utgångspunkt i litteratur skriven om Sveriges politiska läge under andra världskriget har jag sökt redogöra för det politiska läget för den tiden. Avsikten var inte att ge en heltäckande bild utan en översiktlig, för att öka och komplettera förståelsen för Svenska Kyrkans roll under andra världskriget. Detta blev nästa moment i uppsatsen. Utifrån relevant litteratur sökte jag finna fakta om vad som hände i Svenska kyrkan under andra världskriget samt sökte finna fakta om dess företrädares förehavanden under andra världskriget. I denna uppgift låg även att ta reda på det ekumeniska läget före, under och efter andra världskriget.

Under rubriken, 5.9, ”Svenska kyrkans roll”, redogjorde jag för Svenska kyrkans roll under andra världskriget utifrån vad jag fått fram från redogörelsen över vad som hände i Svenska kyrkan under andra världskriget, samt dess företrädares förehavanden under andra världskriget.

I slutdiskussionen knöt jag ihop uppsatsens trådar för att kunna påbörja en kartläggning med syfte att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa dess konsekvenser. Slutdiskussionens struktur har karaktären av en löpande text utan rubriker. Detta för att underlätta flödet i diskussionen och därmed skapa en tydligare helhetsförståelse av uppsatsen.

Resultatet av mina undersökningar presenterade jag under rubriken slutsats efter slutdiskussionen. I slutsatsen redogjorde jag för att den metod jag använt mig av visat sig vara tillförlitlig. Genom att jag kunnat belägga min hypotes, om att Dietrich Bonhoeffer hade

kontakt med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare och jag genom min metod arbetat med uppsatsens övergripande syfte med hjälp av frågeställningarna. Uppnått uppsatsen övergripande syfte om att påbörja en kartläggning och belysa, i mån av tillgång på material, Dietrich Bonhoeffer som motståndsmans kontakter med Svenska kyrkan och/eller dess företrädare. Jag har därmed påbörjat kartläggningen med syftet att strukturera upp Dietrich Bonhoeffers förehavanden i Sverige och belysa dess konsekvenser. Därmed konstaterade jag även att min metod varit tillförlitlig.

Efter sammanfattningen avslutade jag uppsatsen med att ge förslag på framtida forskning. Genom att jag anser att det föreligger relevans i, att arbeta vidare med den förändrade bilden av Bonhoeffer som motståndsmän jag sett och den ytterligare dimension av den, som jag uppfattar det, mångfacetterade Bonhoeffer detta tillför. Konstateranden som pekar på förut inte observerande samband, i vilka det även kan vara möjligt att se mekanismen bakom efterkonstruktionerna. Relevansen i framtida forskning anser jag ligger i att genom att utforska den otydlighet som jag sett kring vad Bonhoeffer gjorde, vilket som jag ser det, har skapat ett tomrum i vilket de insatser han gjorde har förstörats upp. Skulle det gå att göra de korrigeringar av feltydningar och feltolkningar av Bonhoeffers insatser som motståndsmän som jag anser finns. Eftersom detta då skulle förklara Bonhoeffers verkliga insatser som motståndsmän. Jag anser att det föreligger relevans i, att arbeta vidare med den förändrade bilden av Bonhoeffer som motståndsmän och den ytterligare dimension av den, som jag uppfattar det, mångfacetterade Bonhoeffer detta tillför. Konstateranden som pekar på förut inte observerande samband.

Det kapitel som behandlar andra världskriget, kapitel 2, samt det kapitel som behandlar Sverige, kapitel 4, kan förefalla långa och innehålla icke relevant information, men jag anser att de i högsta grad innehåller relevant och nödvändig bakgrundsinformation för att förstå Dietrich Bonhoeffer som motståndsmän och Svenska kyrkans roll och den här uppsatsens övergripande syfte.

Kapitel 2 och 4 är, anser jag, nödvändiga för att förstå uppsatsen som helhet. Kapitel 2 avsåg jag använda som förståelsehorisont för påbörjandet av den kartläggningen i mån av tillgång till material jag ämnade göra. Jag uppfattar Bonhoeffer som motståndsmän som en man, som går från teori till praxis, vilket jag anser får sin förklaring i redogörelsen av andra världskriget vilken syftar till att knyta an till historiken till Tyskland och därmed fungera som brobyggare till uppsatsens övriga delar.

Det jag gjorde, kan liknas vid de bakgrundsnotiser Erik Carlsson gör i sin avhandling, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*, vilket är att huvudtexteten interfolieras fortlöpande med bakgrundsnotiser. Dessa bakgrundsnotiser belyser den samtida

händelseutvecklingen och stämmingsläget i kriget och inom motståndsrörelsen.⁴⁴⁰ På samma sätt som kapitel 2 och 4 i min uppsats belyser den kontext utifrån vilken Dietrich Bonhoeffer som motståndsmann och Svenska kyrkans roll under andra världskriget skall förstås och därmed även uppsatsens övergripande syfte.

11.1 Uppsatsens slutsats

Jag kom fram till att Bonhoeffer var i Sverige vid två tillfällen. I Sverige träffade han företrädare för Svenska kyrkan, vilka var engagerade i frågor rörande ekumenik, motståndsfrågor och arbete för fred. Även om dessa personer var företrädare för Svenska kyrkan agerade de inte alltid i egenskap av det utan som privatpersoner med en kristen livssyn. En livssyn jag uppfattar överensstämmer med Bonhoeffers livssyn.

Under andra världskriget intog Svenska kyrkan rollen av att tillsammans med de nordiska folkkyrkorna vara sysselsatta med att både moraliskt och praktiskt stödja motståndsrörelser mot nazismen. Tillsammans med företrädare för motståndsrörelserna kom de att utforma riktlinjer för ett nydanande.

En av de mest tankeväckande slutsatserna jag har dragit, var, att uppfattningen jag hade från början om att Bonhoeffers insatser som motståndsmann var av avgörande karaktär för motståndsrörelsen som helhet, i själva verket var efterhandskonstruktioner.

Bonhoeffers resa till Sverige under 1942 var visserligen det tydligaste uppdraget för personen Bonhoeffer som motståndsmann. Eftersom det inte råder någon tvekan om, att Bonhoeffer under resan agerade som spion med ett tydligt politiskt budskap. Skilt från dess historiska betydelse kan det ses, som det väsentligaste av Bonhoeffers aktiviteter i motståndsrörelsen. Bonhoeffers besök i Sigtuna var det dittills mest resoluta och anslående försöket att informera utanför det egna landets gränser om konspirationen gentemot Hitler.

Även om Bonhoeffers besök i Sverige inte var av avgörande karaktär för motståndsrörelsen som helhet, fick besöket konsekvenser för Sverige som land i form av att Sverige vid flera tillfällen efter besöket uttryckligen fick påpeka, att besöket inte fick tolkas som ett ställningstagande i den tyska kyrkostriden.

Jag menar inte att Bonhoeffer inte gjorde insatser som motståndsmann. Jag menar att den otydlighet som jag sett kring vad han gjorde, har skapat ett tomrum, i vilket de insatser han gjorde har förstörats upp. Jag anser det därför fullt rimligt att påstå, att det här behövs korrigeringar av feltydningar och feltolkningar av Bonhoeffers insatser som motståndsmann eftersom detta skulle förklara Bonhoeffers verkliga insatser som motståndsmann. Jag är

⁴⁴⁰ Carlsson, Erik, 1998, s. 53.

medveten om, att detta påstående kan anses som kontroversiellt och innebära att Bonhoeffers status som motståndsmän degraderas. Men vid den närmare studie jag gjort av mina källor är detta en bild som har kommit att framträda allt starkare. Även om jag fortfarande anser att Bonhoeffer var motståndsmän, har den bild jag hade av Bonhoeffer som motståndsmän när jag påbörjade arbetet med uppsatsen förändras. Ett konstaterande som jag inte är besviken över, utan snarare anser tillför ytterligare en dimension av den, som jag uppfattar det, mångfacetterade Bonhoeffer och som pekar på förut inte observerade samband.

12. Källförteckning

12.1 Metod och teori

12.1.1 Böcker

Hodgson, C., Peter, King, H., Robert, (edited by), *Christian Theology: An Introduction to Its Traditions and Tasks*, Second edition, Philadelphia: Fortress Press, 1985.

Grenholm, Carl-Henric, *Att förstå religion: Metoder för teologisk forskning*, Lund: Studentlitteratur, 2006.

Regnéll, Hans., *Att beskriva och förklara: Vad det innebär inom olika forskningsområden*, Avesta: Doxa, 1982.

12.2 Källkritik

12.2.1 Böcker

Thurén, Torsten, *Källkritik*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1997.

Hultén, Pernilla, Hultman, Jens, Eriksson, Lars Torsten, *Kritiskt tänkande*, Malmö: Liber, 2007.

12.3 Andra världskriget

12.3.1 Böcker

Cramér, Per, *Eu och Europatanken: Ett rättsligt och historiskt perspektiv*, Stockholm: Nordstedts Juridik, 1994.

Fredrikson, Bengt, *Europa brinner: Hitler och andra Världskriget*, Stockholm: LL-förlaget, 2009.

Hult, Bo, "Andra världskriget", Söderberg, Per, (huvudredaktör), *Andra världskriget: En uppslagsbok om bakgrund, förlopp och efterspel*. Malmö: nationalencyklopedin, 2004.

Illman, Karl-Johan, "Förintelsen", Söderberg, Per, (huvudredaktör), *Andra världskriget: En uppslagsbok om bakgrund, förlopp och efterspel*. Malmö: nationalencyklopedin, 2004.

Grant, Reg, *Världskrigen Andra världskriget: Europa*, London: Arcturus Publishing Ltd, 2004.

12.3.2 Tidskrifter

Reister, Sebastian, (Chefred.) Auschwitz-dödens fabrik, *Illustrerad vetenskap: Världens Historia*, Nr 2/201.

12.4 Dietrich Bonhoeffer

12.4.1 Böcker

Bonhoeffer, Dietrich, *Ethics*, Minneapolis: Augsburg Fortress, 2005.

Dramm, Sabine, *Dietrich Bonhoeffer and the Resistance*, Minneapolis: Augsburg Fortress, 2009.

Godsey, John, D, *The Theology of Dietrich Bonhoeffer*, London: SCM PRESS LTD 1960.

Imberg, Rune, "Bonhoeffer som prästutbildare", Johansson, Torbjörn (red.), *Dietrich Bonhoeffer: Perspektiv på hans liv, teologi och kyrkokamp*, Göteborg: Församlingsförlaget 2007.

Johansson, Torbjörn (red.), *Dietrich Bonhoeffer: Perspektiv på hans liv, teologi och kyrkokamp*, Göteborg: Församlingsförlaget 2007.

Lind, Martin, *Dietrich Bonhoeffer: Tankar om en 1900-tals martyr*, Stockholm 2006.

Rasmussen, Larry, *Dietrich Bonhoeffer: Reality and Resistance*, Louisville: Westminster/John Knox Press, U: S, 2006.

Raum, Elizabeth, A., *Dietrich Bonhoeffer: Called by God*, London: Continuum International Publishing Group, Inc, 2003.

Schlingensiepen, Ferdinand, *Dietrich Bonhoeffer 1906-1945: Martyr, Thinker, Man of Resistance*, London: T & T Clark International A Continuum Imprint. 2010.

12.4.2 Tidskrifter

Håkansson, Brita, Tyska Kuppmakare mötte brittisk biskop: Hemliga möten år 1942 i Stockholm och Sigtuna, *Expressen: Den nya kvällstidningen*, Årgång 2, Stockholm, uppl. 2 N: r 275, 10/10 1945, s. 6.

Håkansson, Brita, Attentatet mot Hitler: förbereddes med briter i Stockholm, *Expressen: Den nya kvällstidningen*, Årgång 2, Stockholm, uppl. 2 N: r 275, 10/10 1945, framsidan.

12.5 George Bell, biskop av Chichester

12.5.1 Böcker

Bell, G., K., A., *The church and humanity (1936-1946)*, London & Colchester: Spottiswoode, Ballantyne & Co. LTD, 1946.

Bell, G., K., A., *The Kinship of Christ: The Story of the World Council of Churches*, Harmondsworth, Middlesex: PENGUIN BOOKS, 1954.

12.6 Sverige och Svenska kyrkan

12.6.1 Böcker

Carlsson, Erik, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*, Lund: Lund University Press, 1998.

Ekström, Sören, *Svenska kyrkan i utveckling: Historia, identitet, verksamhet och organisation*, 4:e rev. uppl. Stockholm: Verbum, 1999.

Gunnarsson, Lars, *Kyrkan, nazismen och demokratin: åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919-1945*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1995.

Johansson, Alf, W., ”Sverige i beredskap”, Söderberg, Per, (huvudredaktör), *Andra världskriget: En uppslagsbok om bakgrund, förlopp och efterspel*. Malmö: Nationalencyklopedin, 2004.

Lind, Martin, *Kristendom och Nazism: frågan om kristendom och nazism belyst av olika ställningstaganden i Tyskland och Sverige 1933-1945*, Martin Lind och Håkan Ohlssons Förlag, Lund: 1975.

Linder, Jan, *Andra världskriget och Sverige: historia och mytbildning*, Luleå: Svenskt Militärhistoriskt Bibliotek, 2002.

Lindholm, Rolf, H., *Neutraliteten*, Visby: Books-on-Demand, 2008.

Runestam, Staffan, *Biskoparna och kriget: Kyrkliga aktioner under Andra världskriget med särskild hänsyn till Arvid Runestams insats*, Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 2009.

Ryman, Björn, *Brobyggarkyrka: Svenska kyrkans engagemang i utrikesfrågor*, Malmö: Artos & Norma bokförlag, 2010.

12.6.2 Tidskrifter

Björkquist, Manfred, Den kristna linjen – Den svenska linjen, *Årsbok för Kristen Humanism 1942*, Årgång 4, Lund: Förbundet för Kristen Humanism, 1942.

Gehlin, Sara, Ett religiöst fredsbyggande -Nathan Söderblom och ekumenikens broar, *Svensk kyrkotidning*, Årgång 107, nr 1, 2011.

Josefsson, Ruben, redigerad av, Engelsk biskop besöker Sverige, *Svensk kyrkotidning: Ny tidning för kyrka och skola*, Årgång 38, Uppsala: Svenska kyrkotidningsförlag, 1942.

Viper, Lars, Den svenska kyrkligheten och den tyska nationalsocialismen, *Personhistorisk tidskrift*, Årgång 91, Krylbo: Personhistoriska samfundet, 1995. 1900-

Göteborgsposten, 1939-45, Årgång 81-86, Göteborg.

SVENSKA DAGBLADET, 1939-40, Årgång 55-60, 1939-40, Stockholm.

12.6.3 Internetsidor

Svenska kyrkan, *Svenska Victoriaförsamlingens historia*, Hämtat den 14 februari 2011 från Svenska Kyrkan: <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=670516>

Sigtunastiftelsen, *Om Sigtnastiftelsen, historia*, Hämtat den 23 februari 2011 från http://www.sigtunastiftelsen.se/Historik_1053.html

Wikipedia: den fria encyklopedin, *Arthur Engberg*, Hämtat den 31/1- 2011 från Wikipedia:
Den fria encyklopedin: http://sv.wikipedia.org/wiki/Arthur_Engberg

Wikipedia: den fria encyklopedin, *Arvid Runestam*, Hämtad den 23/2 2011 från Wikipedia:
Den fria encyklopedin: http://sv.wikipedia.org/wiki/Arvid_Runestam

12.7 Övrigt

12.7.1 Böcker

Norborg, Sverre, *En märklig världsväckelse: Oxford-Grupprörelsen*, 2: a uppl., Stockholm: De ungas förlag, 1933.

Svenska Bibelsällskapet Uppsala, *Bibel 2000 med parallellhänvisningar och Apokryferna*, Örebro: Marcus Förlag, 2007.

12.7.2 Bilder

Bilderna i uppsatsen som berör Bonhoeffer är hämtade från International Bonhoeffer Society hemsida, <http://dietrichbonhoeffer.org/index.html>. Bilderna är COPYRIGHTED BY PETER FRICK. Jag har varit i kontakt med honom för att bekräfta att jag får använda bilderna.

Bilaga A. Tidslinje över andra världskriget⁴⁴¹

1889: Hitler föds.

1907: Hitler flyttar till Wien.

1914: Första världskriget börjar.

1918: Första världskriget slutar.

1919: Versaillesfreden.

1921: Hitler blir ledare för nazistpartiet.

1922: Mussolini tar makten i Italien.

1923: Hitler försöker ta makten och grips.

1924: Hitler sitter i fängelse i åtta månader.

1932 i mars: Hitler förlorar president valet i Tyskland.

1932 i juli: Nazisterna blir landets största parti.

1933 i januari: Hitler blir rikskansler.

1933 i februari: Branden i riksdagshuset. Hitler blir diktator.

1934 i juni: De långa knivarnas natt. SA- ledare mördas.

1935: Nya lagar tar ifrån judarna deras rättigheter.

1936 i mars: Tyskarna går in i Rhenlandet.

⁴⁴¹ Fredriksson, Bengt, 2009, s. 216-217.

1936 i november: Tyskland och Japan lovar att samarbeta.

1937: Italien, Japan och Tyskland kommer överens om att samarbeta.

1938 i mars: Tyskland tar makten i Österrike.

1938 i september: Münchenkonferensen. Tyskland tar Sudetenland.

1938 i november: Kristallnatten.

1939 i mars: Tyskland tar makten i Tjeckoslovakien.

1939 i augusti: Tyskland och Sovjet lovar att inte kriga med varandra.

1939 1 september: Tyskland startar krig mot polen: Frankrike och Storbritannien förklarar krig mot Tyskland. Andra världskriget startar.

1939 17 september: Sovjet anfaller Polen.

1939 30 november: Sovjet anfaller Finland.

1940 i april: Tyskland tar makten i Danmark och Norge.

1940 10 maj: Tyskland anfaller Belgien och Nederländerna.

1940 27 maj: Brittiska trupper räddas från Dunkerque.

1940 22 juni: Tyskland tar makten i Frankrike.

1940 augusti-november: Luftkrig. Slaget om Storbritannien.

1940 7 december: Britterna besegrar Italien i norra Afrika.

1941 i februari: Tyska trupper med general Rommel kommer för att hjälpa Italien i Afrika.

1941 2 mars: Tyskland går in i Bulgarien.

1941 6 april Tyskland anfaller Jugoslavien.

1941 27 april. Tyskland tar makten i Grekland.

1941 22 juni: Tyskland anfaller Sovjet.

1941 september-oktober: Tyskarna tar Kiev, kommer till Leningrad och är nära Moskva.

1941 5 december: Tyska trupper stoppas vid Moskva.

1941 7 december: Japanska plan anfaller USA:s stridsfartyg i Pearl Harbor.

1941: 11 december: Tyskland förklarar krig mot USA.

1942 i juli: Tyskarna har tagit sig fram till Egypten, stoppas av britterna vid el-Alamein.

1942 23 augusti: Tyskarna anfaller Stalingrad.

1942 23 oktober-3 november: Tyskarna förlorar slaget vid el-Alamein.

1942 8 november: Britterna och amerikanerna går i land i Afrika.

1943 31 januari: Tyskarna förlorar slaget i Stalingrad.

1943 i maj: Tyskarna är på väg att förlora slaget om Atlanten.

1943 13 maj: Tyskland och Italien ger upp kriget i Afrika.

1943 i juli: Hamburg förstörs av Brittiska Bombplan.

1943 10 juli: Allierade går i land i Italien.

1943 25 juli: Mussolini störtas.

1943 8 september: Italien ger upp kriget.

1944 i januari: Leningrads belägring avbryts.

1944 5 juni: Allierade tar Rom.

1944 6 juni: Dagen D. De allierade går i land i Frankrike.

1944 20 juli: Mordförsök på Hitler.

1944 25 augusti: Paris befrias.

1944 11 september: Amerikaner vid Tysklands gräns.

1944 18 oktober: Sovjetiska soldater når Tysklands östgräns.

1944 16 december: Tyskarna anfaller Ardennerna.

1945 13-14 februari: Brittiska flyg bombar Dresden.

1945 25 april: Sovjetiska och amerikanska soldater möts i Tyskland.

1945 30 april. Hitler tar livet av sig.

1945 7 maj. Tyskland ger upp kriget.

1945 6 augusti: USA släpper atombomb över Hiroshima i Japan.

1945 9 augusti: USA släpper atombomb över Nagasaki i Japan.

1945 15 augusti: Japan ger upp kriget.

Bilaga B. Kronologi över Dietrich Bonhoeffers liv⁴⁴²

1906 4 februari: Dietrich Bonhoeffer föds i Breslau.

1912: Dietrich Bonhoeffers pappa blir chefs psykiatriker på Universitetet i Berlin och då flyttar hela familjen Bonhoeffer också till Berlin.

1918: Dietrich Bonhoeffers bror Walter dödas i första världskriget.

1923: Börjar studera teologi vid universitetet i Tübingen.

1924: Åker till Italien. Spenderar påskveckan i Rom. Tar examen i Berlin.

1925: Upptäcker Karl Barths texter.

1927 17 december: Läger fram sin avhandling *Sanctorum Communio*.Handledare är Reinhold Seeberg.

1928: Första examen för prästyret vid den kyrkliga myndigheten i Berlin.

1928 i februari-1929 i februari: Pastors assistent I Barcelona.

1929 juli - 1930 juli: Assistent till professor Wilhelm Lütgert i Berlin.

1930 8 juli: Andra examen för prästyret vid den kyrkliga myndigheten.

1930 18 juli: Avslutar den postdoktorala examen med *Act and Being*.

1930 september – 1931 juni: Studier vid Union Theological Seminary I New York samt ungdomsarbete på Abyssinian Baptist Church I Harlem.

1930 I december: Åker till Kuba med Erwin Sutz

⁴⁴² Schlingensiepen, Ferdinand, 2010, s. 422-429.

1931 i maj-juni: Reser till Mexico med Jean Lasserre.

1931 i juli: Reser till Bonn under två veckor för att möta Karl Barth.

1931 1 augusti: Börjar arbeta som lektors adjunkt i systematisk teologi i Berlin. Lektor i ”History of 20th-Century Systematic Theology”, har seminarier om “The Concept of Philosophy and Protestant Theology”.

1931 13 november: Vigs till Lutheransk pastor, blir kaplan till studenterna på det tekniska Universitetet samt tar över konfirmandundervisningen för 42 pojkar.

1931 1-5 september: World Alliance Conference I Cambridge, blir vald till internationell ungdomssekreterare.

1932 i januari: Flyttar till Oderberger Street i östra Berlin för att komma närmare sina konfirmander.

1932 19-29 mars: Åker på retreat med sina konfirmander till Friedrichsbrunn.

1932 på sommaren: Föreläser om ”The Nature of the Church” samt håller seminarier om ”Is There a Christian Ethic”

1932 på våren: Bonhoeffer förvärvar en stuga i Biesenthal, norr om Berlin. För att där kunna ha retreat för sina studenter och sina konfirmander.

1932 juli-augusti: Deltar i den ekumeniska konferensen i Westerburg i Tyskland 12-14 juli, i Ciernohorské Kúpele i Tjeckoslovakien 20-30 juli och den 25-31 augusti i Gland i Schweiz.

1932-33 under vintern: Föreläser om ”Creation and Sin”, denna är publicerad med namnet *Creation and Fall*. Föreläser även om ”Recent Theology” samt håller seminarier på temat ”Problems of Theological Anthropy”

1933 sent i augusti: Publicerar teser om ”The Arian Paragraph in the Churches”. Vilket leder till dispyter med Heckel.

1933 12 september: Bonhoeffer, Martin Niemöller och några andra grundar the "Pastors' Emergency League".

1933 15-20 september: på the World Alliance conference i Sofia i Bulgarien så informerar Bonhoeffer konfidentiellt prominent deltagare om vad som håller på att hända i Tyskland.

1933 27 september: Bonhoeffer och några andra protesterar mot the "National Synod" of the Church, dominerad av "German Christians" i Wittenberg.

1933 4 oktober: Bonhoeffer informerar Heckel om att han inte kommer att representera positionen för the "Reich Church" när han är i London.

1933 17 oktober: Bonhoeffer börjar de två församlingarna i London.

1933 21 november: Första mötet med George Bell, biskop av Chichester.

1933 27- 30 november: På en konferens för pastorer som verkar utanför Tyskland vilken i Bradford i England så talar Bonhoeffer om situationen i Tyskland.

1934: Bonhoeffer och hans kollegor samlar ihop sig för att kunna intervensera i kyrkostriderna i Tyskland samt att få Ludwig Müller avsatt från sin position som "Rich Bishop".

1934 21 januari: Predikar över Jeremia 20:7.

1934 8-9 februari: Heckel är i London med två kollegor och misslyckas med att övertala de tyska pastoreorna i England och biskop Bell att hålla sig utanför kyrkostriderna.

1934 13 februari: Bonhoeffer är i Hanover för ett möte för The Pastor's Emergency League Council of Brethern.

1934 6-7 mars: Heckel som har blivit kallad för "Pastorn utomlands" kallar Bonhoeffer till Berlin och kräver att han ger upp sina ekumeniska kontakter. Bonhoeffer gör motstånd, närvarar först vid Berlin-Brandenburg Confessing Church synod som en gäst.

1934 10 maj: Efter detaljerad konsultation med Bonhoeffer sänder Biskop Bell sitt "Ascensiontide Pastoral Letter" angående situationen i den tyska kyrkan till medlemskyrkorna av Universal Council for Life and Work.

1934 18-30 augusti: Ekumenisk konferens på den danska ön Fanø. På vilken Bonhoeffer håller ett anförande., (28/8).

1934 4-8 september: Fransk-Tysk-Brittisk ungdomskonferens i Brua-en-Arrois i Frankrike. Ansvarig är Jean Lasserre.

1934 i oktober: På Bonhoeffers uppmaning protesterar Biskop Bell och Ärkebiskop Lang mot att kyrkans "legal administrator August Jäger förvärrar av kyrkostriderna i Tyskland. Jäger avskedades på order från Hitler.

1934 1 november: Bonhoeffer blir bjuden till Indien av Mahatma Gandhi men kan inte ta emot erbjudandet på grund av tidsbrist.

1934 5 november: Under ledning av Bonhoeffer beslutar sig den tyska församlingen i England för att bryta sig loss från the Reich Church government.

1935 januari: Bonhoeffer påbörjar motståndsarbete i London, understödd av biskop Bell, slutlig predikan i London, accepterar förfrågan om att bli lärare för blivande pastorer på Bekännelsekyrkans seminarium.

1935 26 mars: Påbörjar visitationer med Julius Rieger. Besöker tre anglikanska kloster.

1935 14 april: Avskedsbesök hos Biskop Bell.

1935 26 april: Påbörjar arbetet med Bekännelsekyrkans seminarier. Temporärt i Zingsthop. Första kursen pågår mellan 26/4 till 16/10.

1935 24 juni: Seminariet flyttar till Finkenwalde nära Stettin.

1935 3-12 augusti: Bonhoeffer lämnar officiellt församlingen i London.

1935 23 augusti: Bonhoeffer håller föreläsning Om ”Recalling New Testaments Text´s essay on The Confessing Church and the Ecumenical Movement”.

1935 4 november- 15 mars 1936: Den andra seminariekursen startar i Finkenwalde.

1936 februari: Sista undervisningen vid universitetet i Berlin.

1936 29 februari-10 mars: Studieresa till Danmark och Sverige

1936 i april: Skriver en essä om ”The Church Community”.

1936 20 augusti- början av september: Bonhoeffer reser tillsammans med Eberhard Bethge till Chamby ekumeniska konferens i Schweiz och efter det reser han till Rom.

1937 i februari: Bonhoeffer blir ekumenisk ungdomssekreterare och närvarar vid hans sista ekumeniska konferens i London. Bonhoeffers rätt att undervisa vid universitetet dras tillbaka.

1937 i slutet av september: Seminariet i Finkenwalde stängs och förseglas av polisen.

1937 i november: 27 av Bonhoeffers tidigare studenter från seminariet tas tillfånga och hamnar i fängelse. Bonhoeffers fjärde bok *Discipleship* publiceras av Kaiser Verlag.

1937 5 december: Ytterligare seminariekurser startar i Köslin och Schkawe i östra Pomerania.

1938 11 januari: Bonhoeffer och ytterligare några av Bekännelsekyrkans utbildare bannlys från Berlin. Bonhoeffers far utverkar speciell permission för att han skall kunna besöka sina föräldrar.

1938 i februari: Hans von Dohnanyi arrangerar Bonhoeffers första kontakter med motståndsgroupsmedarbetare. Dr Karl Sack och Col. Hans Oster.

1938 20 juni: Återträff med tidigare Finkenwalde studenter i Zingst.

1938 9 september: Bonhoeffers tvillingsyster Sabine Leibholtz emigrerar tillsammans med sin familj. I hennes tidigare hus skriver Bonhoeffer sin bok *Liv i gemenskap*.

1939 i mars: Bonhoeffer reser till London för att träffa sin syster. I London har han också samtal med Biskop Bell, Visser't Hooft, Canon Hodgson, Reinhold Niebuhr och Gerhard Leibholtz.

1939 2 juni: Bonhoeffer åker till USA. Den ursprungliga planen vara att stanna i 1 år. Men återvänder redan den 27 juli.

1939 i augusti: Kriget börjar. Bonhoeffer ansöker utan framgång för att bli militärpräst.

1939 25 augusti: Hans von Dohnanyi utses till ”Sonderfører” på the Military Intelligence department of the Army High Command under admiral Canaris.

1939 I slutet av oktober: Sista gruppen av pastorer börjar i Sigurdshof nära Schkawe.

1940 15 mars: Den sista kursen för pastorer avslutas.

1940 18 mars: Gestapo stänger och förseglar Sigurdshof.

1940 24 mars: Bonhoeffer möter Hans Oster.

1940 17 juni: Frankrike kapitulerar. Bonhoeffer och Bethge är i Memel.

1940 september: En förordning från SS förbjuder Bonhoeffer från att tala offentligt någonstans i det Tyska riket. Förordningen tvingar även Bonhoeffer att rapportera hans förehavanden i Schkawe. Undertiden så diskuterar Canaris Military Intelligence Office att anställa Bonhoeffer som agent. Bonhoeffer påbörjar sitt arbete med *Ethics*.

1940 30 oktober: Bonhoeffer blir en Military Intelligence secret agent kopplad till Munich kontor.

1940 från november till februari 1941: Bonhoeffer är en gäst på Benedictine Klostret i Ettal.

1941 24 februari-24 mars: Första resan till Schweiz för Military Intelligence.

1941 19 mars: Bonhoeffer blir bannlyst från att publicera och skriva i hela det Tyska riket.

1941 29 augusti-26 september: Bonhoeffer gör sin andra resa till Schweiz samt deltar i ”Operation 7” i vilken 14 judar räddas med hjälp av Military Intelligence.

1941 i november: Bonhoeffer blir svårt sjuk i lunginflammation och vårdas i sina föräldrars hem.

1941 10-18 april: Bonhoeffer reser till Norge tillsammans med Helmuth James von Moltke.

1942 11-26 maj: Bonhoeffer gör sin tredje resa till Schweiz.

1942 30 maj-2 juni: Bonhoeffer reser till Sverige och möter Biskop Bell i Sigtuna och i Stockholm.

1942 i juni: Bonhoeffer reser till Italien tillsammans med Dohnanyi. Bonhoeffer har även samtal med kontaktpersoner från Vatikanen.

1943 17 januari: Bonhoeffer förlovar sig med Maria von Wedemeyer.

1943 13 och 21 mars: Motståndsrörelsen gör två misslyckade attentatsförsök mot Hitler.

1943 5 april: Bonhoeffers rum blir genomsökt. Bonhoeffer blir arresterad och fängslad. Han förs till militärfängelset Tegel På samma gång arresteras även Josef Müller, Hans von Dohnanyi samt deras fruar.

1943 från juni till augusti 1944: Maria von Wedemeyer tillåts att besöka Bonhoeffer vid 18 tillfällen i Tegel fängelset. 1943: 21/6, 30/7, 26/8, 7/10, 10/11, 26/11, 10/12 samt 21/12. 1944:

1943 18 november: Bonhoeffer påbörjar en otillåten brevväxling med Eberhard Bethge. Breven smugglas ut genom vänligt inställda fångvakter.

1944 i januari: Utredande domare Manfred Roeder tar sig an Bonhoeffers fall.

1944 6 mars: Den första större bombraidan över fängelset.

1944 30 april: Bonhoeffer skriver sitt första brev om sina nya teologiska idéer till Bethge.

1944 i maj: Fallet mot Dohnanyi och Bonhoeffer skjuts upp på obestämd tid.

1944 20 juli: Det sista misslyckade mordförsöket på Hitler. Försöket gjordes av Stauffenberg.

1944 23 augusti: Maria von Wedemeyer gör sitt sista besök hos Bonhoeffer i fängelset.

1944 22 september: Zossen mapparna upptäcks vilket innebär att Bonhoeffers och Dohnanyi's liv är i omedelbar fara.

1944 5 oktober: Bonhoeffer bror Klaus och svågern Rüdiger Schleicher. Bonhoeffer ger upp sin långt framstigna flykt planer vilka var föreslagna och planerade av en av hans vakter.

1944 8 oktober: Bonhoeffer blir transporterad till Gestapo fängelser på Prince Albrecht Straße.

1945 7 februari: Bonhoeffer flyttas till Buchenwald. Hårda eldstrider över Berlin.

1945 4 april: Bonhoeffer transporteras till Regensburg.

1945 5 april: Hitler beordrar likvidation av motståndgruppen inom Military Intelligence.

1945 6 april: Fångarna transporteras till Schönberg i Bavarian bergen.

1945 8-9 april: Bonhoeffer förs till Flossenbürg och tvingas genomgå en bluff rättegång under natten men får möta döden tillsammans med de övriga medlemmarna av Canaris grupp. Hans svåger Hans von Dohnanyi som först till Sachsenhausen går samma öde till mötes.

1945 23 april: Klas Bonhoeffer, Rüdiger Schleicher, Friedrich Justus Perels och flera andra skjutsar i ryggen av en militär trupp i Berlin.